

FARKLILAŞAN KÖKLERDEN BENZEŞEN ÇATIŞMALARA: İSLÂM COĞRAFYASININ MODERN ÇATIŞMA UNSURLARI¹⁻²

Ahmet KESGİN

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Felsefe B1.

Giriş

Bu makale İslâm coğrafyasında yaşanan çatışmaların felsefî, siyasî ve iktisadî sebeplerinin izini sürmektedir. Coğrafyada karşılıklı çatışmalar farklı meşruiyetlere sahipmiş gibi görünmektedir. Ancak ortaya koydukları eylemler birbirlerinden çok farklı değildir. Buradan yola çıkılarak zihnin inşa olduğu bağlam irdelenmektedir. Öyle ki eylemlerdeki bu benzerlik³ onları temelde aynı şeyin (zeminin) inşa ettiğini ima etmektedir. Modern dönem ile ortaya çıkan bu zemin endüstriyel siyasettir. Benzerlikler bunun üzerinden değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte çatışmalar, yaşanan durumlara dair bir tür çare arama çabası olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte çarelerin hangi ortamda arandığı

- 1 Bu makale, özet halinde sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş halidir. Ayrıca bir kısmı 'Muhafazakar Düşünce' dergisinin Ekim 2015 sayısında yayımlanmıştır.
- 2 Başlıktaki İslam ve coğrafya, kökü geçmişte bulunan bugüne ve meşruiyet "vurgusu"na gönderme yapar. Modern ise batının uluslararası siyasetinin ürettiği ve modern batı siyaset felsefe ve ideolojilerinin mündemiç olduğu yargıları, meşruiyet yataklarını vurgular. Dolayısıyla başlık, çatışan tarafların farklı dayanaklara sahip olsalar dahi başta onların modern olanın içinde kalarak kendilerini temellendirdiklerini, iddialarını seslendirdiklerini ve bu bağlamda içerden-dışardan bütün tarafların eylemlerinin birbirine benzeştiğini vurgular.
- 3 Özellikle çatışma veya sükunet dönemlerinde sivillerin (masumların, savaşmayan tarafların) öldürülmesi anlamına gelen intihar saldırılarının 1980'lerden sonra artması buna işaret ediyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Pape, 2005). Söz konusu dönemde bilhassa bölgede ortaya çıkan "terör" eylemlerinin batılı güçlerin sergiledikleri eylemlere ne kadar benzediğini metnin son bölümlerinde değerlendirmekteyiz.

da önemlidir. Bu bağlamda üzerinde durulacak diğer unsur ‘buhran’dır. Yüz elli yıldır devam eden bu dönem içinde birer çare aracı olarak Milliyetçilik ve İslâmcılık temel örnekler olarak ele alınmıştır. Endüstriyel siyaset çare arayışlarını etkileyen ve benzerliklere yol açan temel bağlam iken bağlı bulunulan mekan ve zaman gibi nisbi bağlamların, farklılıkları vurgulamada önemli dayanaklar oluşturduğu gösterilmiştir.

Sonuçta çatışmaların aynı madalyonun farklı yüzleri veya büyük resmin birer unsurları olarak görüldüğü değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu çalışma, dayanakların oturduğu bağlam ile iddiaların uyumundan ya da onların resmini çeken bir okumadan ziyade, öncelikle onların yaslandıkları kadim kökleri de yoğuran modern bir yatakta mayalandığını açığa çıkarma iddiasındadır. İlk olarak söz konusu çatışmanın kaynakları ve sürekliliği üzerinde duralım.

1. Çatışmanın Kaynakları ve Sürekliliği

Orta Doğu olarak temerküz eden İslam coğrafyasında cereyan eden çatışmalar artık bölgeye ait “kültürel bir olgu” gibi algılanmaktadır. Coğrafyada yaşanan bütün çatışmalar elbette yalnızca dışarıdan gelen güçlere karşı oluşmuyor. Ancak çatışmaları artık bir “olgu” haline dönüştüren başat unsurun dışarıdan gelenler olduğu da yadsınamaz. Bu bağlamda çatışmayı bir ‘kültür’ haline getiren en temel unsur dışarıdan yönelen talepler ve çoğunlukla bunun arkasından gelen askeri operasyonlardır. Buna dışarıdan bölgeye gelip yerleşenleri (örneğin İsrail) de eklemek gerekir. Sonuçta kurulan düzenin çarklarına yapılan itirazların çatışma üretme kapasitesine ulaşması yine bu ‘kültür’ün, başka bir ifadeyle sürekliliğin oluşmasının önemli sebebidir.

Çatışmaların coğrafya üzerindeki sürekliliği meşruiyet vurgularının derinleşmesine ve keskin bir hal almasına yol açmıştır. Sürekliliğin bir taraftan çatışmaların içinde doğanların üzerinde daha kalıcı etkiler bırakması kaçınılmaz iken diğer taraftan bunun sürekliliğe kaynak sağladığı görülür. Ayrıca çatışmanın sürekliliği yalnızca orada doğmuş olanlar üzerinden devam etmez. Zira meşruiyetlere dair vurguların bugün dünyanın her yerinden taraftar bulması, özellikle daha etkin olanların batı merkezli bir eğitim almaları veya batıdan göçmesi bunun göstergesidir. Çatışma kültürü açısından bu durum aynı zamanda modern olan ile benzeşmenin önemli bir ayağını oluşturur.⁴

4 ‘İslâmî organizasyonları’ (Tanrı’nın askerleri olarak) değerlendirirken Esposito’ya göre, eğer bir köktencilik (fundamentalizm) ve köklere dönüş varsa bunların yeni çağda yeni köktencilik ve yeniden diriliş (teccid, ihya) olarak görülmesi gerekir. Onların sorunlara ürettikleri çareler, eskiye yaslanmasına rağmen yeni çağa ve yeni olanadır (Esposito, 1999: 128-29). Bizim tartıştığımız konu da bu noktadır. Peki nedir o yeni olan? Çare ararken onunla benzeşmekten kaçınmak mümkün müdür?

Bu bağlamda oluşan mücadeleye dair meşruiyetin yaslandığı temel olgu din ile birlikte coğrafyanın tarihi içinde mayalanan aidiyetler ve mensubiyetlerdir. Bunların kökleri her ne kadar modern öncesi uzak geçmişe yaslansa da iddialara sinen vurgu moderndir. Her modern siyasî proje (bunlara ideolojiler de diyebiliriz) bütün tarihselliğine rağmen evrenselci ve mutlakçı olduğu için sahip oldukları projeleri hayata geçirmek için muktedir olmayı (gücü) talep ederler. Farklı olana boyun eğdirmek niyetini güderler. Dolayısıyla modern bir yatağın içinde oluşan bu tür iddiaların ve bunlara yaslanan eylemlerin kendisi-ne karşı mevzilendiği ile benzeşmesi öncelikle bu noktadan başlar.

Yer yer nisbi zaman ve mekanlarda bir sükunet durumu oluşsa da Orta Doğu coğrafyasının uzun zamandır yaşadığı çatışma ortamı orada oluşan mevzilerin en temel nedenidir Bunun önemli bir sebebi olarak şunu ifade edebiliriz: Çatışma uzun bir sürece yayılırken oluşan hikayeler, üyeler tarafından kapalı devre şeklinde kullanılan ve çatışmayı besleyen önemli bir meşruiyet kaynağı olarak görülmektedir. Bununla birlikte birbirine karşı çatışan tarafların, oraya dışarıdan gelip cephe açanların kullandığı modern araçlara (ideolojiler, iktisadî vb. değerler vs.) benzer bir görüntü ile ortaya çıktıklarını görüyoruz. Örneğin kitlesel ve özellikle sivil ölümler daha çok modern döneme özgü bir durumdur. Ya da bu tür kitlesel cephe gerisi katliamların gerekli ve geçerli bir ahlâkî ve dolayısıyla felsefî bir zemin üzerine oturtulmasının yine kitlesel taraftar bulması daha çok modern döneme özgüdür, diyebiliriz. Yalnızca buradaki benzeşen eylem şekli üzerinden yapılacak bir çalışma dahi söz konusu benzeşmeyi açığa çıkaracak önemdedir. Açıkçası, havadan cephe gerisindekileri de bombalayan uçakların arkasında duran gerekçe ile vücuduna bomba düzeneği bağlayarak ölüme ve yine cephe gerisinde olanları öldürmeye gidenlerin gerekçeleri farklı gibi görünse de orada ortaya çıkan iradelerin yaslandığı zemine dair benzerlikler çok daha dikkate değerdir. Farklı meşruiyetlere yaslansalar da sonuçların benzerliği onları farklı ve tekil bir örnekten çok bir şeyin iki yüzünden biri yapar. O şeyi modern Avrupa'da doğmuş ve gelişmiş olan endüstriyel siyaset olarak tanımlayabiliriz.

Öyleyse, mezhepler ve uyruklar üzerinden yürüten meşruiyet iddialarına odaklanılarak bütün süreçleri anlatma çabası, belki ortada duran devasa meselenin bir parça gerçekliğine tesadüf edebilir. Ancak mezhep ve uyruklara yaslanan eylemlerin fâilleri vardır. Bu durumda şunu ifade etmek mümkündür: İnsan (belki de siyasal insan demeliyim) kendi çağına ve onun araçlarına gömülü bir şekilde yaşamak zorundaysa çağın hakim unsurlarının inşa ettiği mütehakkim olguların anlaşılma çabası meselenin künhüne vakıf olmaya katkı sağlar. Şimdi çatışmaların farklılık ve benzeşen yönlerini değerlendirelim.

2. Farklılık ve Benzeşme

Yukarıda ifade edilen çatışmanın kültürel bir alışkanlık haline gelmiş olması coğrafyanın yazgısı değildir. Dolayısıyla çatışmayı insan doğasından (modern siyaset felsefelerinin önemli bir kısmı) ve bölgenin konumundan kaynaklanan (siyasî alışkanlıklar) bir olgu olarak gören bakış açıları gerçeğin bütününe yansıtmaz. Eğer bu iki olgu gerçeği bütünüyle ifade ediyor ise bu çatışma durumunun söz konusu coğrafyada 16. yüzyıl ortalarından itibaren yaklaşık 19. yüzyıla kadar birkaç nesil boyunca özellikle son 100-150 yıllık çatışma ortalamasına benzeyen bir görüntünün niçin oluşmadığını açıklamak sorun teşkil eder. Öyleyse zikrettiğimiz iki olgu, coğrafyaya hakim olan yaklaşık son iki yüzyıldaki olayları izah etmek için yeterli değildir. O halde coğrafyada 150 yıldır devam eden çatışma ortamının sürekliliği neyi ifade ediyor? Bunun pek çok cevabı olmakla birlikte coğrafyaya dışarıdan gelip müdahale eden güçlerin çatışmaya ve onun sürekliliğine dair katkısı yadsınamaz. Bu, çatışma resminin bütününe tamamlayan ana unsurdur (Dökmeciyan, 1992: 13). Öyle ki bu güçler, çatışmacı insan odaklı modern siyaset felsefelerinin mayalandığı endüstriyel siyaset merkezleridir. Bunların siyasî, iktisadî ve askerî uygulamalarının meşruiyet meselesine odaklanmak bütünü görebilmek için önemlidir. Dolayısıyla Orta Doğu'da yaşanan çatışmanın ana müsebbibi olan *endüstriyel siyaset* ve onun yaslandığı veya beslendiği *modern siyaset felsefeleri* üzerinde durmak gerekiyor. Zira bunlar çatışmayı bir “kültürel” öge haline getiren süreci tutuşturan ve harlandıran saiklerdir. Çatışan tarafların kendi mevzilerinde oluşturdukları meşruiyet zeminlerinin derinliği, genişliği ise bu “kültürün” sürekliliğini sağlayan önemli bir unsurdur. Zira meşruiyet farklılıklarına rağmen çatışan (yerel-küresel) tarafların mayalandığı eylemlerin birbirlerine benzerlikleri, bize çağına gömülü yaşamak zorunda kalan insan (özellikle siyasal olanın) üzerindeki hakim unsur(ların)un etkisini gösterir.

Coğrafyanın bir kısmı hiç şüphesiz çeşitli zenginliklere (bkz. Karadağ, 1979.), diğer bir kısmı ise stratejik öneme sahiptir. Ancak orada biteviye devam eden çatışmanın yalnızca sebebi bunlar değildir. Cezbedici ve önemli bir sebeptir ve dış unsurların buraya yönelmesinin temel nedenidir. Zira endüstrinin ihtiyacı vardır. Lakin onlara ulaşmak için çaba sarf eden bu güçlerin ‘kültür’ ve ‘medeniyet’lerini besleyen fikirler, çatışmanın sürekliliğine daha kalıcı tesirler bırakmıştır. Zira endüstriyel siyaset olarak tanımladığımız bu olgunun kuşattığı ya da devşirdiği zihinler kendi çözümlerini işte bu olgunun içinde algılıyor ve anlamlandırıyor. Dolayısıyla onun beslendiği kaynakların anlaşılması önemlidir.

Diğer başka unsurların yanında N. Machiavelli (1469-1527) ve T. Hobbes (1588-1679) gibi modern batı siyaset felsefecilerinin insan ve siyasetin doğa-

sına dair vurgularının siyaset alanında aksülamel bulması kaçınılmazdı. Özellikle kendilerinden sonrakilere güçlü tesirler bırakmış bu yazarların fikirlerine kendi tecrübe ve bağlamlarının etkileri göz ardı edilmemelidir (Meriç, 2002: 150. Cassirer, 1984: 122-133). Kendileri ile etkilediklerinin bağlam benzerliği fikrin mayalandığı geleneği veya zihniyeti işaret eder. Bu durumda birbirini besleyen durumların varlığı aşîkârdır. Endüstriyel siyasetin sahip olduğu meşruiyet öncelikle böyle bir zeminden beslenir ve bu, çatışan tarafların birbirine benzeşmesini sağlayan önemli bir etkidir.

Orta Doğu'da son yüzyılda birbirleriyle çatışan ancak farklı zeminlere yaslandıklarını ifade eden (iç-dış) unsurların aralarındaki ilişkiyi göstermek için öncelikle yerel unsurların meşruiyet arayışlarını değerlendirelim.

a. Yerel Unsurların Karşı-Eylemi (Direniş) ve Meşruiyet Meseleleri

Eğitimden askerî alana, aşiretten devlete iyi teşkilatlanmış her toplumun -tarih içinde çeşitli başarılar elde etmiş olsalar da- bir yıkım yaşamaları hep mukadder olmuştur. Bunun birçok sebebi olabilir ancak İbn Haldun'da ifade-sini bulan bedevî-hadarî döngüsüyle ortaya çıkan umrânın bu yönüyle tarihin önemli bir yorumu olduğunu ifade etmek gerekir (Arslan, 1997: 90-166). Bununla birlikte güçlü teşkilatlanmış hiçbir siyasî birlik kendisini kolaylıkla bir yok oluşa bırakmamıştır. Yıkım zaman almıştır. Bununla birlikte her yıkım bir buhran (kriz) dönemi üretir. Buhran, alışlagelinen düzenin yaşayabileceği ahvaldir. Var olan düzeni alt üst eden durumlar olgunlaştıkça bu buhran dönemi daha çetin bir sürece dönüşür. Osmanlı son iki yüzyılımı, sona yaklaştıkça artan bir şekilde buhran içinde yaşamak zorunda kalmıştır (iki savaş arasındaki buhran için bkz. Merad, 1993: 79-93). Buhran, yıkılışa çare aramak zorunda kalan insanların içinde buldukları siyasî bağlamdı ve aradıkları çarelere renk veren en önemli kuşatıcı unsurdur. Bu haliyle duruma teşhis koymak ve çare aramak yaygın bir hal almıştı (Said Halim Paşa, 1993).

Eğer yıkılan birlik ihtişamlı bir geçmişe sahip ise bu çare arayanların önemli bir kısmı, güncel sorunları, eski günlerdekine benzer bir şekilde veya öncekilerin tavsiye ettikleri istikamette çözüme amacını güderler (İbn Teymiye, 1985). Dolayısıyla bu çarelere dair davetler ve vurgular bilindiği varsayılan bir geçmiş ile birlikte derece derece sertlikler ihtiva eden meydan okumaları içerir. İslâm Dünyası'nda başlangıcından günümüze birçok güçlü siyasî birlikler kurulmuş ve bunlar elbette yukarıda belirttiğimiz devrimin bir sonucu olarak iç ve dış sebeplere bağlı olarak yıkılmışlardır. Özellikle buhranlı yıllarda ifade ettiğimiz gibi güçlü vurgular içeren etkin iddialar ortaya çıkmıştı (Dökmeciyan, 1992: 49-56). Yaşadığımız son yüzyıllar içinde Orta Doğu'nun modern batı ile karşılaşması da benzer etkiyi doğuran bir dizi tecrübelerden geçerek

bugüne gelmiştir. Bunu öncelikle Osmanlı üzerinden müşahhas hale getirmeye çalışalım.

İslam coğrafyasının önemli bir kısmı 16. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşadı. Bunun yanında Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmında bu hakimiyet uzun yıllar sürdü. Osmanlı, iç dinamiklerle birlikte Batı Avrupa'nın gerek iç gerekse dış devinimlerinin sonucunda 20. yüzyıl başlarında tarih içindeki yürüyüşünü tamamlayarak yerini irili-ufaklı birçok devlete bıraktı. Yine İslam coğrafyasına dahil edebileceğimiz Hint coğrafyasının batı ve güney bölgelerinden bugünkü İran'ın batısına, Orta Asya bozkırlarından Anadolu sınırlarına kadar uzanan kara parçalarında ise farklı siyasal birlikler hakimiyet kurmuşlardı. Ancak son bir kaç yüzyılda her iki coğrafya alanı dünyanın geri kalan yerlerinde olduğu gibi Batı Avrupalı endüstriyel siyasetin talep ve eylemlerine maruz kalmıştı. Bu karşılaşmanın uzun zaman devam eden çeşitli görünümünden bahsetmek mümkündür. Arap yarımadasında ortaya çıkan Vehhabî hareketini dışarıda tutacak olursak (hakkında bkz. Karpat, 2013: 34-39. Ahmed, 1994: 284-92. Voll, 1991: 102-07, 218-23) Hint Müslüman coğrafyasındaki Aligarh hareketinden Kuzey Afrika'daki Senusî, Mehdi hareketlerine kadar coğrafyanın hemen her bölgesinde ortaya çıkan bu hareketler, 19. yüzyıl ile birlikte Batı aracılığıyla oluşmuş olan buhrana çare arama amaçları güdüyorlardı (Voll, 1991: 107-120, 230-35. Voll, 1995: 109-124). O zamandan günümüze bu karşılaşma çeşitlenerek devam etti. Öyleyse öncelikle bu karşılaşmanın niteliğine dair bir çerçeve belirlemek gerekiyor. Ardından yerli unsurların reaktif inşası (direniş ve karşı koyma) ile meşruiyet ilişkisine değinelim.

Batı Avrupalılar'ın Atlantik'in öte yakasında yeni yerler keşfetmeleri ile yeni bir süreç başlamıştı (detay için bkz. Kesgin, 2011: 274-77). Bu süreç, bazen keşfedilen yerlere ait zenginliklerin Avrupa'ya taşınmasının önündeki engellerin önemli bir unsuru olan ev sahiplerinin ortadan kaldırılması, bazen de sürecin ihtiyaç duyduğu insan gücünü sağlamak için Afrikalı insanların yakalanıp köleleştirilmesi şeklinde yürümüşü. Bu ahval yaklaşık 400 yıl sürdü (Kesgin, 2011: 310-331). Garaudy'nin ifadesiyle 'pazar tektanrıcılığı'nı körikleyen kapitalizmin ve pazar ekonomisinin böyle bir süreçte mayalandığını ifade etmek gerekir (ifade ve değerlendirme için bkz. Garaudy, 1997: 31-39. 1996: 9). Böylece 18. yy. sonundan itibaren öncelikle tarıma dayalı sanayii ve kitlesel üretim süreci başlıyor ve bu durum endüstriyel siyasetin daha belirginleşmesine yol açıyordu (Kesgin, 2011: 302-308). Kapitalizmin oluşması ve olgunlaşmasına başka saiklerin de katkısı olmuştur, ancak soykırımların dolaylı ve köleleştirilmiş insan ticaretinin doğrudan katkıları olmuştur. Batı Avrupalılar'ın zengin ve bâkir kaynaklara ulaşmış olmaları içeride sürekli kayna-

yan toplumsal sürecin yeni bir merhaleye evrilmesine yol açmıştı. Kapitalizm⁵ ve sanayi devrimi bunun temel sebeplerindendi. Bu durum Batı Avrupa'nın dünya üzerinde yeni bir siyasî, iktisadî ve askerî güç olarak temayüz etmesi anlamına geliyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde artık endüstriyel siyaset baskın bir hal almıştı.

Bu durumun Batı'ya dünya üzerinde son iki yüzyılda kesin bir üstünlük sağladığı görülüyor. Süreç onların yayılmacı ve sömürgeci siyasetlerine katkı sağlayarak devam etti. Batı Avrupa yayılmacı ve sömürgeci olmasının yanında eş zamanlı olarak felsefeden siyasete, fizikten biyolojiye gerek insan ve toplum bilimlerinde gerekse laboratuvar bilimlerinde ciddi çeşitlilik ve yeniliklere sahne oluyordu. Özellikle insan ve toplum bilimleri ile yayılmacı ve sömürgeci adımların birbiriyle etkileşimi söz konusudur. Öyle ki “emperyal olguların dokunmadığı yaşam parçası pek kalmamıştı... Emperyal politikalar ile kültür arasındaki bağ şaşılacak derecede doğrudandı” (Said, 1998: 43,44). Bu süreçlerin sonucunda kendi içinde yaşadığı siyasî ve içtimaî değişim veya dönüşümler sayesinde elde ettikleri üstünlük ile söz konusu yayılmacı ve sömürgeci siyasetlerini uygulayabilmişlerdir. Dolayısıyla onları karşılayan başta Osmanlı himayesinde olan Orta Doğu olmak üzere İslâm coğrafyasının farklı merkezlerinden birbirine benzer ses ve kurtuluş projelerinin çıkması muhtemel idi. Nitekim bu ihtimal Osmanlı'da ilk izlerini Tanzimat öncesi dönemde göstermeye başlamıştı ve devam etmişti (Berkes, 2003. Ülken, 2001: 35-348). Bu durum bazen sahip olunan eski güce öykünen tecdid hareketleriyle söylem düzeyinde kalarak bazen de doğrudan silahlı savunma hatları kurarak geniş bir alanda tezahür etmiştir. Bu hareketler bazen dini bazen milli unsurları öne çıkararak meşruiyet arayışında olmuşlardı. Yukarıda zikrettiğimiz Devlet-i Âli'nin çerperinde oluşan hareketlerin her biri din temelli siyasî hareketler olmakla birlikte milli görünüm arz ediyorlardı. Ancak millî vurgu ve unsurlar nispeten daha geç dönemlerde belirginleşeceklerdi.

Bunların özü itibarıyla ortak noktaları öncelikle modern batı karşıtı “görünmüş” olmalarıdır. Ancak bunlar zamanla merkeze nispetleri ile ya merkeze

5 Wallerstein kapitalizmi şöyle açıklar: “Kapitalizm beş yüz senedir var olan bir dünya sistemidir ve varlığını öncelikle kesintisiz sermaye birikimine dayandırır. Bu sistem özel bazı sebeplerle Batı Avrupa'da doğmuş; yüzyıllar geçtikçe de bütün dünyaya yayılmıştır. Sistemin can damarı 'iş bölümü'dür (bu konuda bkz. Smith, 1955: 103-106). Bu iş bölümünü, merkez/çevre arasında var olan ve artı-değeri hep merkeze akıtan bir zıtlık olarak tanımlayabiliriz. Bu sistemin dayandığı temel siyasî yapı, hep birlikte 'devletlerarası sistemi' oluşturan ulus devlet biçimindeki siyasî oluşumlardır. İktisadî ve siyasî yapılar birbirleriyle tesadüfen örtüşmüş farklı öğeler değildir. Çeşitli etkileşimleri içeren küresel bir bütün oluştururlar” (Wallerstein, 1997: 36).

yakın bir çare ile ya da merkezden bağımsızlaşmaya varan talepler ile iddialarını oluşturuyorlardı. Sonuçta batı ile karşılaşma yalnızca askerî ve siyasî bağlamda gerçekleşmemişti. Yeni içtimaî-siyasî devinimler ile şekillenmiş modern batı aynı zamanda bu süreçte bilimsel çabaları ile kendini yeniden inşa ediyordu. Bu inşa kendisini yeni tarih, medeniyet çalışmalarıyla en açık şekilde gösteriyordu.⁶ İşte bu süreçte şarkiyatçılık (oryantalizm) bu çalışmalar içinde önemli bir külliyat oluşmasına katkı sağlamıştı (Said, 1999. Cuayyıt, 1995: 83-102). Öte yandan İslâm coğrafyasından eğitim amacıyla batıya gidenler aracılığıyla (bkz. İnayet, 1997:37-72) söz konusu birikim Orta Doğu'da öncelikle dilde yeni bir müktesebatın oluşmasını sağlıyordu. Alışılgağelinen bir gelenek içinde doğmasından ziyade özellikle birçok alana dair başka bir tecrübeye aidiyeti bariz olan mihver kavramların çeviri diliyle İslâm 'medeniyeti' tecrübelerini yaşayan toplumlara kazandırılması çatışmaların benzeşmesine giden yolun önemli bir aşamasıydı. Zira zihin, kavramlar ile düşündür ve kav-

- 6 Tarih, arkeoloji, antropoloji gibi sosyal bilimler hem bu dönemde bugünkü anlamıyla bilim hüviyetine kavuşmaya başladılar hem de batıların **öncelikle bu süreçte yararlandıkları bilim dallarıydılar**. Fransa'nın Afrika'yı sömürgeleştirme süreci, Mısır merkezli uygarlık teorilerini, **İngiltere**'nin Hindistan'ı sömürgeleştirme süreci ise Hindistan merkezli teorileri doğurduğu söylenebilir. 16. yüzyılda doruğa çıkan Avrupa'nın iç savaşı, Katolik otoritenin sarsılması ve Protestanlığın doğuşu, yeni baskın ve kurucu sınıf olan burjuvanın kilise dışı politik arayışlarına bağlı olarak Hıristiyanlık dışı uygarlık kökenleri aranmasını da sağlamıştı. Fransızlar, sömürge süreçlerinde ve iç iktidar mücadelesinde ve özellikle Napolyon'un Mısır'ı istila dönemlerine denk gelecek şekilde Endülüs aydınlanmasının bilimci geleneğini Mısır kökenli uygarlık tezleriyle geliştirmişlerdir. 18. ve 19. yy.'larda ise Yunan-Roma uygarlık tezleri, insanlığın bütün bilgi, felsefe ve 'kültürel' köklerinin Yunan kaynaklı olduğunu ileri sürmekteydi. Bunda Osmanlı'ya karşı ayaklanan Yunanlıların bağımsızlık çabalarını destekleme kaygısının da rol oynadığı artık biliniyor. Sonuçta Alman düşünürlerin bulduğu Yunan-Roma-Hıristiyanlık sentezine dayalı görüşler 1820'lere kadar etkili oldu. Kıta Avrupası'nda bu iç çekişme sürerken İngilizlerin Hindistan'ı 'keşfi' devam etmekteydi. Almanya'da o dönemler kurulan Göttingen Üniversitesi, hem Mısır hem de Yunan uygarlık tezlerine karşı, Hindistan kökenli, Hind-Avrupa uygarlık tezini ortaya attı. Ari ırkın üstünlüğü görüşüne dayalı bu tez, Avrupalıların kökenini Hind-Kafkas topluluklara dayandırıyor, Hind-Avrupa dil grubu icadıyla da 'kültürel' bir süreklilik olduğu iddia edilmekteydi. 19. yüzyıl boyunca egemen olan bu görüş, petrolün keşfi ve öneminin anlaşılmasına paralel olarak, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, Mezopotamya'nın 'keşfi'yle farklı bir boyut kazandı. Bu defa uygarlığın ilk kökleri Mezopotamya'da 'bulundu'. Ama Hindistan da hala önemliydi. 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca İngiliz arkeologlar Sümerleri, Almanlar ise Truva ve Hititleri keşfettiler. Ari ırk teorisi temelinde süren bu keşifler, sömürgeci amaçların paralelinde iyice geliştirildi. Ve Sümerler, Hititler, Hiksoslar, Truvalılar (İonlar), Lidyalılar, Urartular (Ermeniler), kavimler göçüyle bölgeye sonradan gelip uygarlık kurmuş Ari halklar oldukları ileri sürüldü. Yani Hindistan, Sümer, Babil, Fenike, Mısır, Hitit, Yunan vd. gibi ne kadar antik uygarlık varsa, Avrupalıların ataları olan Aryanlar'ın eseriydi. Ve Avrupa, aydınlanma ve aydınlatma amacını, yani geri kalan ilkel-barbar-vahşi insanlara uygarlık götürme misyonunu sürdürmekteydi. Bütün bunlar için şu eserlere bakılabilir: (Halecki, 1950:8, 17,47. Said, 1998: 37-53. Kılıçbay, 2001: 90-96. Çırakman, 2001: 28-30). Batı medeniyetinin kökenleri konusunda daha kapsamlı araştırma için bkz. (Durant, 1963).

ramların sahip olduğu tecrübeye mütemayil bir şekilde gelişmeye eğilimlidir.

Bunun en önemli göstergelerinden biri modern dönem ilk Arapça sözlüğün tamamlanamamış olsa da bir oryantalist olan Edward W. Lane tarafından oluşturulmasıdır (Said, 1999: 216). “Modern Arapça” sözlük demek, Avrupa’ya ait tecrübeden neş’et etmiş birçok kavramın artık Arapça konuşan dünyaya çevirisinin yapılması demektir. Bunun anlamı siyasetten eğitime, sağlıktan tekniğe Müslüman modern aklının kendi geleneğinden daha çok bu yeni araçlarla kurulmasının önünün açılması demektir. Bu araçlara, insanlara bir yaşama alışkanlığı kazandıran teknik ürünlerin (genellikle çevrilmeden ses değişiklikleriyle kullanılırlar) hayatı şekillendirmedeki katkısı yanında “medeniyet” (Gencer, 2009: 10-36), “kültür”, “köktencilik”, “devrim”, “terör”, “imparatorluk” gibi kavramlar örnek verilebilir. Bunlar gibi diğer mihver kavramlar dünü ve bugünü inşa etmeye doğrudan tesir eden ve Orta Doğu için yepyeni kavramlardır.⁷ Bunlara göre daha yeni ve siyasal alanda özellikle son dönemlerde daha sık görülen “cihat” kavramının kitle iletişim araçlarındaki genel kullanımına göz gezdirildiğinde kavrama dair her iki tarafta da zımnî bir anlam birliği oluştuğunu sezilebilir. Özellikle batıda kavramın neredeyse “terör” kavramıyla eşdeğer bir kullanıma sahip olduğu görülüyor (detay için bkz. Palmer&Palmer, 2004: 85-202). Oysa kavramın kendi aidiyetine dair bağlamının çift taraflı bu örtüşme ile önemli sorunlar yaşadığı görülüyor. Sonuçta bunlar ‘buhran’ içindeyken Orta Doğu’nun endüstriyel siyaseti karşılama sürecinin görünümüdür.

19. yy. ile birlikte iyice görünür olmaya başlayan siyasî buhranlar Osmanlı coğrafyasında çeşitli siyasî akımların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Söz konusu coğrafyada yabancı misyoner okullarının açılması bu akımların bazılarına zaman içinde daha fazla insan kaynağı sağlıyordu. Balkanlardan sonra Arap coğrafyasında da etkisini gösteren milliyetçi akımların öncelikle böyle bir zeminde ortaya çıktığını belirtmek gerekiyor. Daha önce zikrettiğimiz dışarıya eğitim için gidenleri de buna eklediğimizde öncü olanların bir nesilden diğerine aktarımları (çeviriden ‘kültür’e, siyasî olandan tekniğe) bu sürecin temel yürütücüsü olmuştur (İnayet, 1997: 226-28, 239-44, 259-66, 282-291). Eğitim ile yepyeni kavramlar ve dolayısıyla tecrübeler öğreniliyordu (eşitlik, hürriyet için bkz. Said Halim Paşa: 1993: 40). Elbette yalnızca bununla yetinilmiyordu. Ülkeleriyle gittikleri ülkeleri kıyaslıyorlar ve kendilerini daha üstün görmüyorlardı (buna Tahtavî örnek verilebilir. Esposito-Donohue, 1991: 21). Bu durum Said Halim Paşa’da şu şekilde ifadesini bulur:

Çağdaş milletlerin seviyesine ulaşmak için yapılacak ciddi pek çok işlerimiz vardır... Batı medeniyeti siyasî ve sosyal müesseseleri, bizde pek tabii

7 Bu konuda yaptığım bir çalışmanın yakın zamanda yayımlanacağını belirtmek isterim.

olarak bir hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlığın sevki ile Avrupa milletlerinin tecrübelerinden istifade etmeyi şiddetle arzuluyoruz. Bu arzu bizim fikir hayatımıza, felsefemize, siyasî ve sosyal faaliyetlerimize başkaca bir özellik getirmektedir (Said Halim Paşa, 1993: 38-39).

Hiç şüphesiz Paşa bu durumu makul gerekçeler ile ciddi bir eleştiriye tabi tutsa da bu konuda genel ahvalin bu yönde olduğu açıktır.⁸ Bunun yanında modern dönemde yeniden görünen özellikle son dönemlerdeki haliyle ‘Selefilik’ yine coğrafyanın yaşadığı buhrana din vurgusunu daha öne çekerek çare arama çabasından başka bir şey değildi. Davet ettikleri eylem ve amaç bakımından İslam’ın ilk yüzyılında ortaya çıkan ‘Hariciye’ hareketinin daha sonraki zaman dilimlerindeki ruh ikizleri gibi duran bu hareketler,⁹ özellikle buhran dönemlerinde daha etkin ve görünür olagelmışlerdir (detay için bkz. Han, 1995: 165. Voll, 1991: 17-55. Dökmeciyan: 1992: 19-32. Hourani, 1970: 231-32. Mevdudî, 2008: 55-93). Bu hareketlerin öne sürdüğü meşruiyet kaynakları ister millî ister dinî olsun temelde bunların modern dönemin mayalandığı zemin ile ilişkisi görülebilir. Her iki unsurun içinde bulunduğumuz zamana kadar uzayan bir serencamı olduğu görülüyor. Ancak bu sırada batının tesiri daha karmaşık bir durum almıştır.

Son yüzyılda iki cihan savaşına sahne olmuş olan dünya, güç merkezi kayması yaşamıştı. 19. yy.’da mayalanan ideolojiler bu yüzyılda kendilerine siyasî hakimiyet alanları bulmuştur. Ancak liberalizmin daha belirgin bir hakimiyet kurduğu son dönemlerde para-maliye politikalarından uluslararası siyasete, ana akım unsurlar meşruiyetlerinin derinliklerini geçmişe bağlamalarına rağmen yeni durumlar tecrübe ediliyordu. Bunların sonucunda ana güç merkezleri değişmişti. Ancak yine bu merkezler batının içindeydi. Bunun yanında Orta Doğu’da hiç alışılmadık bir durum ortaya çıktı. I. Dünya savaşında kendilerine devlet kurma sözü verilmiş olan Avrupa Yahudileri¹⁰ II. Dünya sa-

8 Genel olarak müslümanların yaşadığı dünyanın mahkum olduğunu ve buradan çıkacak bir kültürün bağımsızlığının mümkün olup olmadığını soran Manzur da benzer şeyler tepit etmektedir (Manzur, 1990: 49-66).

9 18. yy.’dan itibaren başlayan günümüz selefi hareketlerin genel bir özeti olabilecek olan şu rapora bkz. (Yıldırım, 2013). Haricîlerin siyasî görüşleri için ise bkz. (Fırlı, 1978: 245-75. Akbulut, 1990: 331-345. 2001: 213-220).

10 1916-19 arasında İngiltere dış işleri bakanlığı yapmış olan Balfour, tarihe Balfour Bildirisi olarak geçen ve Filistin’de Yahudi devleti kurmak isteyenlerin önde geleni olan siyonist Rotschild’e gönderdiği mektupta bu sözü şu şekilde ifade etmişti. “Majestelerinin hükümeti Filistin’de Yahudiler için bir ulusal bir vatan oluşturulmasını olumlu görmekte olup, bu amacın gerçekleşmesi için elindeki tüm imkanları kullanacaktır; Ancak Filistin’de mevcut, Yahudi olmayan toplumların ya da herhangi bir başka ülkedeki Yahudilerin medeni ve dini haklarına halel getirebilecek hiçbir girişimde bulunulmayacağı açıkça anlaşılmalıdır.” (Schneer, 2012: 356).

vaşı sonrasında bu amaçlarına yine batının himayesi sonucunda 1948 yılında ulaşmıştı (Dursun, 1995: 42-45). Orta Doğu İslam coğrafyasının ortasına bir Yahudi devleti kurulmuştu. İçinde Filistinli Arapların yaşadığı bu toprak parçası aynı zamanda üç semavi din açısından kutsal topraklardı. Ancak o tarihten günümüze yalnızca bu bölge çevresinde veya sebebiyle ortaya çıkan çatışmalara bakmak dahi bize Orta Doğu'nun "reaktif (karşı-eylem)" durumu hakkında bilgi sağlayabilir. Son tahlilde bunun anlamı, bu coğrafya kendi çabasının büyük bir kısmını kendisinin üzerine gelene karşı bir eylem ve söylem geliştirmek için sarf etmiştir. Zaten siyasî meselelere çare aramak demek, meselenin kaynağı ile bazen ona katılarak da olsa onunla yüzleşmek demektir. Bundan mütevellit özellikle çatışma alanı içinde batıdan gelen "bütün"e (siyasetten ticarete, eğitimden sağlığa) karşı bir vaziyet alışa şahit olmaktadır.

Bunun yanı sıra ideolojik çatışmalar gibi görünen ancak temelde daha fazla hakimiyet ve güç elde etme çabaları olarak öne çıkan soğuk savaş döneminden günümüze, Orta Doğu'da başta İsrail-Filistin meselesi (Dursun, 1995: 37-61) ve bölge idarecilerinin sebep olduğu çatışmaya dair bir hafıza kurulmuş oldu. Bu hafıza kitlelerde çatışmanın sıradan bir alışkanlığa dönüşmesini kolaylaştıran temel unsurdur. Üç nesilden bu yana devam eden bu hafızanın inşasında kurucu modern siyaset felsefelerinde mündemiç olan çatışma anlayışının etkisini görmek mümkündür. Öncelikle coğrafyaya dışarıdan gelen ve orada uzun süre kalıcı olan siyasî ve askerî güçlerin sahip oldukları bütün tasavvurlar ile birlikte coğrafya ile bir etkileşim içinde olmadıkları düşünülemez. Eğitim ve daha iyi bir yaşam gibi çeşitli saikler ile coğrafyadan batıya gidenlerin bu sürece katkısı da eklendiğinde etkileşimin oldukça karmaşık bir hal aldığı varsayılabilir. Bu haliyle bölgede ortaya çıkan çeşitli mevzilerin iddialarındaki vurgu farklı geleneklere yaslansa da onların mayalandığı bağlam işte böyle bir ortamdır. Oldukça geleneksel görünen bir anlayış sahibi dahi şahsiyetini çağa hakim olan yaşama alışkanlıkları içinde inşa etmek zorundadır. Bu haliyle mevzi sahipleri sürece katılırken iddialarının yanında alışkanlıklarının etkisi altındadır. Alışkanlıkların oluşmasında çağ etkisi önemlidir. Bu alışkanlığın oluşmasına katkı sağlayan ana unsurdan kastımızın endüstriyel siyaset olduğunu belirtmiştik. Öyleyse iddialar farklı görünse dahi ortaya konulan eylemlerin birbirine benzerliği derindeki bu etkinin varlığını gösteriyor. Şimdi öncelikle modern batı endüstriyel siyasetinin ahlâkî ve siyasî temellerine değinelim. Daha sonra Orta Doğu'da oluşan meşruiyet iddialarıyla benzerliklerini eylemler üzerinden ortaya koyalım.

b. Kurucu ve Kuşatıcı Unsur Olarak Endüstriyel Siyaset

Orta Doğu'da ortaya çıkan çatışmalarda tarafların kendilerine göre meşru gerekçeleri bulunmaktadır. Meşruiyet kaygısı hem bölgeye dışarıdan gelenle-

re veya sokulana (İsrail'e)¹¹ karşı hem de birbirlerine karşı aldıkları vaziyetlerde görülebilir. Meşruiyetteki farklı vurgulara rağmen çatışma durumlarına (eylemlere) bakıldığında bunların herbiri bir madalyonun iki yüzü gibi durmaktadır. Birinin ötekini terörist, diğersinin berikini işgalci diye tanımlamasına rağmen bu durum böyledir. Bunu sağlayan şey çağa hakim olan temel alışkanlıktır. Herhangi bir alışkanlık bir fâil olmadan ortaya çıkamayacak ise bu alışkanlığın fâili olarak öncelikle Batı Avrupa'yı ve onun değerlerini görmekteyiz. Buradaki kastettiğimiz şey, öncelikle uluslararası siyaset alanlarında son birkaç yüzyıldır ortaya konulan alışkanlıklara dair kurucu değerlerdir. Bu değerler öncelikle siyaset felsefeleriyle ve buna bağlı olarak ahlâk anlayışlarıyla meşruiyet kazanır. Bununla birlikte bu sürecin esas kurucu unsuru iktisat ve ona dair temel kabullere yol açan anlayışlardır. Bunların toplam hasılasına endüstriyel siyaset demektediriz. Şimdi biraz buna değinelim.

İtalyan devlet adamı ve yazar Machiavelli ile başlayan modern siyaset felsefesindeki değerlendirmeye göre insan doğası itibariyle kötü veya ona meyilli bir varlıktır (Machiavelli, 1998: 193-94). Bu değerlendirme söz konusu gelenekte insanı doğuştan günahkar kabul eden kilisenin görüşünden bir kopuş anlamına gelmese de siyaset yazma geleneği açısından bir kopuşa işaret ettiği muhakkaktı. Gerçi bu iddialarına temel teşkil eden değerlendirmelerin bulunduğu *Hükümdar* adlı eserinde Machiavelli diğer eserlerindeki kadar farklıydı ve orada yalnızca gördüğünü yazdığını ifade etmişti. İtalya'nın parçalı hali ve işe geri davet edilme beklentisi ona bu eseri yazdırmış olsa da 'nasıl iktidar olunur ve orada kalıcı olunur' sorusuna bildiği şekliyle açık açık cevaplar vermişti. En özet haliyle "iktidara giden her yol mübahtır" darb-ı meseliyle temerküz eden anlayışa yol açacak şekilde bir eser kaleme almıştı. İnsan özü itibariyle kötüydü ve siyaset insanı bunu bilerek hareket etmeliydi. Bu yüzden hükümdar olacak kişi olduğu gibi değil öyle ya da böyle görünmek ile iktidara yürüyecekse bundan çekinmemelidir. Bunun için din, ahlâk başta olmak üzere bütün değerler ve güç oyunlarını kullanmak meşrudur. Burada amaç salt iktidar olmak olmasa da güç ilişkileri sonuçta insanı kendi ilişki biçimine evirme gücüne sahiptir. Ancak buradaki tavsiye 'olduğumuz gibi görünmeyi değil algılanmak istediğimiz gibi görünmek' yönündedir. Amaca böyle ulaşılabilir (Machiavelli ve Makyavelizm değerlendirmesi için bkz. Kesgin, 2015: 106-136).

Machiavelli'nin tavsiyeleri her dönemde güçlü etkiler bırakarak günümüze ulaşmıştır. Aynı dönemlerde Avrupa'da kilise içi çekişmeler yeni merkez kiliseler açılmasına yol açıyordu. Dolayısıyla dinî görünümü siyasi çatışmalar hemen her alanda kendini gösteriyordu. Cadı avından engizisyona, iç siyasi çatışmalardan Atlantik'in karşı yakasındaki keşiflere ve bunun sonuçlarına ka-

11 İsrail'in bölgeye nasıl geldiği veya sokulduğu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Erdemir, 2011: 176-192).

dar yeni bir durum tecrübe ediliyordu. Felsefe, tanrı merkezli anlayıştan insan merkezli bir anlayışa evriliyordu. Her ne kadar Tanrı, felsefenin en önemli metafizik konularından biri olsa da onun varlığı özneye bağlı kılınıyordu. Bilim ise kilise kontrolü dışında geliyordu. Elbette kilise de bu yeni duruma göre vaziyet alma çabasıydı. Ancak bütün bunların yanında bireyin daha baskın bir öge haline gelişinin temel sebebi iktisada dair algının aldığı yeni vaziyetti.

Bütün değişim ve dönüşümlerin temel fâili olarak iktisadî insan ve onun çevresinde oluşan yeni değerler sürecin kurucuları arasında ana unsurdur. Başka bir ifadeyle 'girişimci insan' yeni sürecin başat oyuncusuydu (Wallerstein, 1984: 53). Bunlar toplum fertlerinin geleneksel yaşam sınırları dışında yeni bir alışkanlık kazanmasının öncüleriydiler. Diğer bir ifadeyle toplumda sürükleyici temel sınıf kâr peşinde koşan girişimciler oluyordu. Bu sınıf ile birlikte toplumlar yeni değerler ile tanışıyorlardı. Kâr peşinde koşmak çıkarın temel değer olmasının önünü açmıştı. Bu ise toplumu kendi geleneksel sınırları dışına çıkararak ve onu bir pazar ekonomisi toplumu haline dönüştüren önemli bir güdüleyici unsurdur (Polanyi, 2001: 48-74). Bu güdü, deniz aşırı keşfedilmiş topraklardaki zenginliklere ulaşma çabasındaki maliyetler başta olmak üzere başka bir çok sıkıntılı-gerilimli durumlara katlanmayı sağlıyordu. Ancak oralardan akan zenginlikler öncelikle Anglo-Saksonları ardından diğerlerini başka bir evreye taşımıştı. Pazar ekonomisinin oluşturduğu bu yeni durumu Garaudy, yeni bir din gibi görür ve bu durumu 'pazar tektanrıcılığı' olarak ifadelendirir. Geleneksel pazar ile pazar ekonomisini ayırt eden Garaudy'nin bu yönde yaptığı değerlendirme mühimdir:

Pazar, bir iş bölümünü içinde barındıran her toplumun çağdaş mübadele yeridir... Pazarın bir şeklinden öbür şekline geçişte temel bir fark vardır: Bir aracının, yani paranın ortaya çıkmış olması. Bu paranın doğuş sebebi, farklı kalite ve miktardaki çalışmaların ürünlerini ortak bir paydaya indirgemede ölçü âleti vazifesi görmesidir. Fakat paranın mevcudiyetine rağmen bu pazar, bir iletişim ve değiş tokuş vasıtası olma işlevini sürdürür. Bu gayeleri belirleyen ise, sosyal hiyerarşiler, örtülü veya âşîkar ahlâkî değerler, ne kökenleri, ne de temelleri bakımından parayı esas almayan dinlerdir. Pazar, ancak toplumsal, kişisel veya ulusal ilişkilerin tek düzenleyicisi, iktidarın ve hiyerarşilerin tek kaynağı haline geldiği zaman bir din şekline dönüşür... pazarın bu değişim ve dönüşümünün nihayetinde düşünce, sanat veya vicdanî değerler de dahil, bütün insanî değerler ticarî değerler haline gelmiştir (Garaudy, 1997: 31-32).

Toplum bu yeni duruma göre yeni bir vaziyet almak zorundaydı. Bu süreçte ödediği maddi-manevî maliyetin hesabı oldukça kabarık olmak ile birlikte bütün diğer çabalar gibi felsefî çalışmalar da böylesi bir ortamda kendisini motive ediyordu.

Keşifler sonrası gelen ütopyalar ve bilinemeze dair kötümser bakış açıları bu dönemin ayırt edici diğer özelliği idi. Kaşifler maceracılıkları yanında bazen otoritenin izniyle bazen bağımsız olarak iktisadî amaçların peşinden gidiyorlardı. Daha sonra sömürgeci olarak ortaya çıkan bu sürecin fâilleri dönemin en belirgin yüzünü yansıtıyorlardı. Machiavelli sonrası bir Anglo-Sakson olan Hobbes, insan doğasını ortamın ruhuna uygun bir şekilde okuyor ve onunla benzer şeyler yazıyordu. Ona göre en öz ifadesiyle ‘insan insanın kurduydı.’¹² Dolayısıyla girişimcinin kendi çıkarı peşinde koşmasını yeni iktisat politikalarıyla önemseyen bir dönemecin hemen başında duran Hobbes, siyaset feslefe-sinde benzer bir yol açmıştı. Smith (1723-1790)’in meşhur sözü olan ‘bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler (laissez faire, laissez passer)’¹³ ile özetlediği haliyle iktisadî insan bütün değerleriyle birlikte tarihteki sahnesini alıyordu. Bunu Smith şöyle resmediyordu:

Güncel dünya ekonomisinin ana hatları, bir düzenleyicinin beyninden çıkmış ve zeki bir toplum tarafından bilinçli olarak yürürlüğe konulmuş genel bir plâna göre çizilmiş değil, aksine içgüdüsel ve ulaşılabilecek hedef konusunda bilinçsiz bir kuvvete boyun eğen bir bireyler yığılı tarafından çekilmiş sayısız çizgilerin toplamıyla belirlenmiştir (Smith’ten aktaran Garaudy, 1997: 33).

Daha sonra son tahlilde İngiliz yararcıları (akabinde bu sürece Amerikan pragmatistleri de katılmıştı), döneme felsefî zeminde katkı sağlamışlardı. Bentham ve Mill’in Yararcılıkları yanında Fransız Aydınlanmacıların katkıları sürecin ahlâkî alt yapısını kuruyordu.¹⁴ İktisattan siyasete, felsefeden bilime, dinden ahlâka, tarihten eğitime hemen her alandan beslenen bu sürecin sonucunda ortaya çıkan siyasi görünüme *endüstriyel siyaset* adını veriyoruz. Zira ticaretten siyasete ve askerî müdahalelere kadar ilişkilerin bütününde sürecin kurucu unsuru olan iktisadî insanın, dolayısıyla onun değerlerinin varlığı görülmektedir. Machiavelli’nin tavsiyesini tekraren hatırlayarak bunu somut-

- 12 Hobbes’un devlet için meşruiyet ararken yapmış olduğu temellendirmelerden biri olan bu meselin anlamı, insanın bu doğa durumundan çıkışı ancak bir ejderhaya (devlete) itaatten geçer ve bu, kendi aralarında bu yönde oluşan belirli bir anlaşma ile olabilir (Hobbes, 2011: 99-103. Eğer iki insan aynı anda her ikisinin de elde edemeyeceği şeyi isterse birbirlerine düşmanlık yapmaya başlayacaklarını ve birbirlerini yıkmaya çalışacaklarını düşünen Hobbes, böylece insanın hemcinsine karşı siyaset alanında kuvvet ve hile yollarına başvuracağını ve kaçınılmaz olarak insanların birbirinin kurdu olacağını var sayar (Ebenstein, 1996: 165).
- 13 Smith bu şekilde oluşan pazar ekonomisini şöyle ifade ediyordu. “Akşam yemeğinizi kasabın, biracının yahut fırıncının cömertliğinden değil, onların kendi çıkarlarına önem vermelerinden bekleriz... İmal edilmesi satın alınmasından daha pahalıya malolacak bir şeyi hiçbir zaman evde yapmaya kalkışmamak basiretli bir aile reisinin şiarıdır.” (Aktaran Roll, 1997: 181-182).
- 14 Bunun için derli toplu olarak şu eserde verilmiş olan İngiliz, Fransız aydınlanmacıların etik ve siyaset görüşlerine bakılabilir (Cevizci, 2002). Genel olarak Aydınlanma düşüncesi hakkında bkz. (Çiğdem, 2006).

laştırmak mümkündür. İktidara ulaşmak veya orada kalıcı olmak için gerçek niyetin değil onu sağlayacak görünüşün önemli olduğu vurgusunu uluslararası siyasete şöyle uyarlayabiliriz: ‘Çıkar elde edebilmek ve onu süreklileştirebilmek için genel kabul gören temel siyasî ve insanî değerleri kullanabilirsiniz.’ Öyle ki özellikle soğuk savaş döneminden günümüze Orta Doğu’ya ilgi gösteren batılı güçler demokrasi, insan hakları (bazen eşitlik), refah gibi değerleri vurgulamaktan hiçbir zaman geri durmamışlardır. Bölgeye bazen askerî müdahaleler ile bazen ticarî anlaşmalar ile girmişler ve sonuçta bu temel değerler çoğunlukla masada kalmıştır. Bu durumda esas amacın ticarî kâr peşinde giden insan ve onun değerlerinin -bazen kaba bazen daha ince anlaşmalar ile- ortaya çıktığı görülebilir. Amaç olarak vurgulanan bu değerler her daim esas amacın gayr-i meşru görünmesini ortadan kaldıracak bir meşruiyet sağlamıştır.

Peki, nasıl oluyor da Orta Doğu’nun sıradan insanları çatışma ortamında endüstriyel siyasete içkin alışkanlıklar ile görünür oluyorlar ve madalyonun diğer yüzü olabiliyorlar? Hiç şüphesiz bu soruya eğitimden başlayarak en temel geçim davasından iktisadî devinimlere hayatın kurucu unsuru olan pazar ekonomisi şartlarından kalkarak cevap verilebilir. Dünyanın hemen her köşesinde endüstriyel siyasetin temel direği olan pazar ekonomisi şartları toplumların kendisine göre vaziyet aldığı kurucu olgudur. Yukarıda zikrettiğimiz düşünürlerin bu sürecin inşasına katkısı muhakkaktır. Kapitalizm¹⁵ olarak temerküz eden sürece elbette karşı duran birbirinden farklı alanlardan düşünürler var olmasına rağmen devletler, özellikle eğitim sistemlerini işte bu sürece uygun, rekabet edebilecek bireyler yetiştirmek için inşa etmişlerdir. Orta Doğu bundan azade değildi. Özellikle bu sürecin mantığına ve araçlarına dair öğrenimlerini arttırıp kendi ülkelerine fayda sağlasınlar diye batıya yaklaşık iki yüzyıldır öğrenci gönderilmektedir. Bunun anlamı, özellikle cephede karşılaştıklarına ait bir tecrübenin sonucunda oluşmuş olan bilginin öğrenimi idi. Başka bir ifadeyle tamamen farklı bir geleneğe yaslanan toplumların kendi tecrübelerine bağlı kalarak ürettikleri (soyut-somut) hemen her şeyin öğrenimi demektir. Maddî (teknik) ürünlerden manevî (din, ahlâk, gelenek, tarih vs.) tanım, alışkanlıklara kadar her şeyin öğrenimi endüstriyel siyasetin sahip olduğu temel alışkanlıkların edinilmesini kolaylaştıran önemli bir aşamadır. Çıkar peşinde gitmenin ahlâkî, hukukî ve siyasî açıdan meşruiyetini sağlamış olan yeni durum, piyasa koşullarını da buna uygun bir şekilde düzenleyecektir. Bu koşullar içinde yoğrulan toplumsal yapıda bireyler, söz konusu koşullara uygun olarak yetiştirilir ve zaten ayak uyduramayanlar çok daha alt katmanlarda kalırlar.¹⁶ Sürecin temel kurucu ahlâkî unsuru ise ‘faydacı (yaparıcı)’ ahlâktır.

15 Özellikle modern kapitalizmin kökleri ilgili olarak bkz. (Shutt, 2003: 11-24. Ayrıca kapitalizm değerlendirmesi için bkz. Kesgin, 2011: 256-272).

16 Fas, Tunus ve Cezayir için bkz. (Ferro, 2002: 210-211).

Siyasî ve iktisadî süreçler bu minval üzere işler. Toplumlar bu süreçlere ayak uydurabilecek bireyler yetiştirmek zorundadır. Aksi takdirde ayakta kalmakta zorlanırlar. ‘İlerleme’ fikri olarak öne çıkan bu süreçte durmak ve geriye dönüş en ilkel siyasî (çoğu kez ideolojik) vurgular ile mahkum edilir. Hiç şüphesiz bu sürece felsefenin katkısı da büyüktür. Örneğin Hegel (1770-1831) ve Marx (1818-1883), tarihi öncelikle bir çatışma süreci olarak değerlendirmişlerdir. Ardından bu çatışmanın nihaî noktada tam bir özgürlük veya sınıfsız bir toplum haline evrileceğini ifade etmişlerdi (Özlem, 1996: 85-95, 114-117). Comte (1798-1857) ise tarihi aşamalara bölmüş ve içinde yaşadığı dönemi daha ileri ve son aşama olarak değerlendirerek bu ‘ilerleme fikrine’ katkı sağlamıştı (Comte, 1896: 27-29). Bazıları ne kadar dünyevî görünürse görünsün sonuçta Hıristiyan ilahiyatındaki çizgisel tarih anlayışı ve kıyamet inancıyla ilişkisi kurulabilecek bu fikirlerin modern dönemde ortaya çıkan ‘ilerleme fikrine’¹⁷ katkı sağladığı görülüyor. Süreci bir benzetme ile ifade edecek isek ‘bisiklet sürmeye’ benzetebiliriz. Daima öne doğru hamleyi ilerleme olarak ele alacaksak, ilerleme halinde olmayanlar durmak zorunda kalacaklar. Tıpkı bisikletin durması gibi o sürecin içinde olanlar payandasız ayakta duramayacaklardır. Dünyada birçok devlet kendi toplumuna Batı Avrupa’da mayalanan bu durumun etkisiyle vaziyet almayı öğretme çabasındadır. Çoğu yerde bu duruma ayak uyduramayanlar payandalarla ayakta durmak zorunda kalmışlardır. Bu, bazen uluslararası para fonları ile bazen doğrudan askerî müdahale ile mümkün olmaktadır. İşte bu payanda durumu sonucunda ortaya çıkan sorunlar toplumlarda oluşan rahatsızlığın temel kaynaklarından biridir. Ancak rahatsız olanların bu durumda buldukları çareler, ifade ettiğimiz sürecin dışında keşfedilen çareler değildir. Zira gerek şahsiyet gerek zihin tam da bu sürecin içinde inşa olduğu için siyasî içerikli çareler, yine bu sürecin izini ve vurgularını taşımaktan tamamen bağımsızlaşamaz. Süreci endüstriyel siyaset olarak tekrar vurgulamak gerekirse, pazar ekonomisi şartları ve beraberinde taşıdığı değerler bir bakıma insanların içinde inşa olduğu duruma işaret eder. Bu ise vurgulandığı üzere çıkar, fayda gibi iktisadî ve ahlâkî değerler çevresinde şekillenmiş toplumsal yapıdaki bireylerin çare arayışlarında sistematik benzeşmeyi ima etmektedir.

Sonuç olarak endüstriyel siyasetin bütün unsuları ile sürecin esas kurucu unsuru olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu kurucu unsurun geçmişte olduğu gibi bugün de bir fâilî olmak zorundadır. Bunun anlamı fâilin sahip olduğu değerlerin yine sürecin önemli bir tanımlayıcı ve tamamlayıcıları olduğudur.

17 İlerleme fikrinin neye yaslandığını ve ne anlama geldiğini eleştirel bir şekilde değerlendiren şu makaleye bkz. (Solzhenitsyn, 2003: 15-24). Diğer bir değerlendirme için bkz. (Garaudy, 2004: 289).

Yukarıda zikredilen pazar ekonomisi, çıkar, fayda ve ilerleme fikri gibi unsur ve değerler bunda temel etken olarak değerlendirilmiştir. Orta Doğu'da oluşan çatışma durumları bunlardan tamamen bağımsız bir ortamda oluşmamaktadır. Öyleyse çatışma ortamlarında taraf olanlar farklı meşruiyetlere yaslınsalar da biri diğerinin yüzü olan bir madalyon gibi olduklarını ifade etmek mümkündür. Şimdi bu durumu müşahhaslaştıralım.

3. Benzeşen Zemin ve Eylemler

Osmanlı Devleti'nin Batı topraklarını fetih yürüyüşü Viyana muhasarası sonrası durmuş, hatta bundan sonra bir geri çekilme süreci başlamıştı. Rusya'nın bir siyasî güç olarak ortaya çıkması ile birlikte bu dönüş hızlanmıştı. Batı Avrupa askerî ve teknik açıdan daha güçlü bir duruma evriline Dünya'nın diğer bölgeleri yanında Orta Doğu coğrafyasına da ilgisini arttırmıştı. Coğrafyanın, her bakımdan zengin ve askerî açıdan güçlü Batı (ve elbette Rusya) ile karşılaşması, 19. yy.'dan itibaren yaşanan çözülmeyi hızlandırmıştı. Bu ortamı ifade etmesi bakımından yukarıda belirtildiği üzere *buhran* kavramını kullandık. Çözülmeye -dinden milliyete, seküler vurgulara yaslanan, barışçı veya çatışmacı- çare arama çabaları böyle bir bağlamda oluşmuştu. Başta geleneksel kavramların yeniden inşası olmak üzere yeni kavram ve kavramalar ile süreç karşılanıyordu. Sonuçta buhran dönemlerinde ortaya atılan çarelerin buhrana sebep olan dış saiklerden etkilenmesi, tarihin hiçbir döneminde bu kadar güçlü olmamıştır, denebilir. Bütün bunlara bölgeye dönük yapılan askerî müdahaleler eşlik etmekteydi (sürecin değerlendirmesi için bkz. Voll: 1991: 67-84). Başka bir deyişle Orta Doğulu devlet ve toplumlar kurucu ve inşa edici değil karşılayıcı, karşı koyucu (reaktif) bir ahval içindeydi. Öyle ki;

Her şeyi önüne katıp sürükleyen, geriye dönüp bakma, yerinde sayma imkânı bırakmayan bu taşkın Avrupa seli müslüman aydınların, İslâmcılar'ın düşüncelerinin hem istikametini, hem muhtevasını ve tabii olarak da neticelerini büyük ölçüde belirlemiş, sınırlamış gözüküyor (Kara, 1994: 17).

Burada ifade edilen durum yalnızca İslâmcılar için geçerli değildi. Bu, coğrafyada cereyan eden bütün siyasî ideolojiler için geçerli bir durumdu. Metinde başlığa çektiğimiz eylemlerdeki benzerliğin temelinde yatan iddia bu şekilde oluşuyordu. Batıcılık ya da modernleştirmeye (uygarlaştırmaya, medenileştirmeye) yaslanan ideolojiler karşı duruştan ziyade kabulü, benzeme iradesini ve içselleştirmeyi içerir. Ancak ötekine doğrudan karşı duruşu ifade eden özellikle iki ideolojik duruma (Milliyetçilik, İslâmcılık) değinerek benzeşmenin nasıl oluştuğunu değerlendirelim.

Endüstriyel siyaset içinde inşa olan en önemli siyasî olgulardan biri ideolojilerdir. İdeolojiler en genel anlamda içinde ahlâkî unsurları da barındıran ancak daha çok siyasî projeler olarak öne çıkan olgulardır. Söz konusu projeler felsefeden bilime, inançtan geleneğe, tarihe hemen her şeyden beslenerek oluşabilir (Kempski, 1997: 503). Fakat nihaî olarak siyasî bir proje olarak kendini teklif eder. Bu bağlamda millet, din-din dışı, tarih gibi alanlara yaslanarak devlet ve yönetim biçimi konusunda meşruiyet alanları oluştururlar. Bu yönüyle modern döneme ait siyasî bir olgudur. Bunun yanında tarihi, iktisadî tanımlar içinde algılayan ve buna göre sınıflayan ideolojiler özellikle 20. yy.'da oldukça etkin olmuştur. Sonuçta hangi zemine yaslanırsa yaslanınsın ideolojiler endüstriyel siyasetin yatağında mayalanmış yeni bir olgudur. Milliyetçilik de bunlardan biridir.

Her milliyetçi ideoloji farklı tarihî köklere yaslanır. Modern dönemde ortaya çıkan millî devletler kendi tarihlerini hem diğerlerine hem de geleneksel algıya karşı inşa etmek durumunda kalmışlardır. Son iki yüzyıl boyunca bu durum yaygın bir şekilde gelişti. Örneğin Osmanlı coğrafyasında irili ufaklı birçok devlet ortaya çıkmıştı. Balkanlardan Arap coğrafyasına bunu gözlemlemek mümkündür. Arap coğrafyası tek bir devlet halkasında oluşmasa da milliyetçi akımlar söz konusu coğrafyada 20. yy. boyunca baskın siyasî unsurdu. Bu bağlamda Irak'tan Fas'a kadar coğrafyada irili ufaklı birçok devlet kurulmuştu. Bunlardan biri olan Mısır, çoğu zaman Arap milliyetçiliğinin bayraktarı olmuştur. Bu bölgelerde milliyetçiliğin doğması ve gelişmesine öncelikle Batı Avrupa siyaset ve müktesebatının katkısı olmuştur. Söz konusu müktesebat çoğu zaman eğitim yoluyla geçmiş ve bu haliyle daha derinleşmesi sağlanmıştır.¹⁸ Örneğin Suriye 1950'lere kadar Fransız mandasında idi (Armaoğlu, 1991: 198).¹⁹ 1800'lerin sonuna doğru Arap milliyetçisi akımlar öncelikle Lübnan bölgesinde ve Gayri Müslim Arap tebaanın öncülüğünde Osmanlı'ya karşı ortaya çıkmıştı (Karpas, 1982: 9). Daha sonra Suriye'de kurulmuş olan yabancı okullardan yetişmiş Arapların bunun öncüsü ve sürükleyicisi olduğu görülmektedir. Arap coğrafyasının hemen her bölgesinde bu durumu görmek mümkündür. 20. yüzyılda ise Mısır merkezli Cemal Abdunnasır ile Enver Sedat öncülüğünde bütün Arap coğrafyasını etkisi altına alan bir Arap milliyetçi-

18 Afrika bölgesinde Fransızlar'ın oluşturduğu eğitim sürecine dair bir değerlendirme için bkz. (N'Daiye, 1991: 31-47). Öte yandan batılı medeniyet tezleri milliyetçi uyanışın önemli sebeplerindedir.

19 Gayri Müslim bir Arap olan Butrus el-Bustanî Beyrut gizli cemiyetini kurmuş ve Osmanlı'ya karşı milliyetçiliğin önünü açmıştı. Bu sürece hiç şüphesiz yayınların, gazetelerin ve yabancı okulların katkısı olmuştur. Bunun dışında Abdurrahman el-Kevakibi (Suriyeli Kürt), Necup Azurî (gayri müslim), Nakkaş, Corci Zeydan, Faris Şaydak, İbrahim Yazıcı gibi isimlerin katkısı da vardır (bkz. Karpas, 1982: 3,7,9). Genel olarak Arap Dünyası'ndaki milliyetçilikler için bkz. (Hüseyin, 1991: 167-181. Yahya, 1991: 49-84).

liği dalgası yayılmıştı (Karpat, 1982: 21-89, 157-191. Hüseyin, 1991: 131-33). Suriye’de Mişel Eflak ve Ekrem Havrani’nin²⁰ partilerinin birleşmesi sonucu oluşan Baas Partisi önce Irak’ta (1968) daha sonra Suriye’de (1970) iktidarı ele geçirmiş ve son yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar ulaşmışlardı.²¹ Aynı tarihlerde Libya’da Muammer Kaddafi iktidara gelmişti (onu ve İslâm anlayışı için bkz. Anderson, 1989: 156-71). Bütün bu süreçte bölge özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan soğuk savaş ortamının iki süper gücü olarak ABD ve Rusya’nın etkisi altındadır. Yukarıda zikrettiğimiz (ideolojik milliyetçiliğe dair) müktesebatın taşınması ve oluşması böyle bir süreçte mümkün olmuştur.

Diğer taraftan yaklaşık yüzyılı aşkın süre Fransız sömürgesi olan Ceza-yir ise ancak 1962’de bağımsızlığını kazanmıştı. Sömürgeci gitmiş olmasına rağmen dilden eğitime birçok alanda güçlü etki bırakmıştı. Öyle ki uzunca zamandır Arapça zaten eğitim dili değildir (Ferro, 2002: 206-11 vd.). Endüstriyel siyasete ait müktesebatın varlığı ve oluşturduğu yaşama alışkanlığının detaylara inildiğinde modern zamanlarda hemen her devirde kendisini hissettirdiği görülüyor (Ferro, 2002: 206). Orta Doğu Arap coğrafyasındaki milliyetçi akım bu genel görüntü içindeydi. Ancak burada mesele bunların hangi detaylara sahip olduğundan ziyade endüstriyel siyasetin ürettiği süreçler ile karşılaştıklarında nasıl tepki verdiklerini göstermeye çalışmaktır. Zira benzeşmeye dair vurgumuzun zemini bu şekilde oluşmaktadır.

Milliyetçiliğe dair söylem moderndir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi farklı milli unsura yansıyan haliyle her milliyetçi söylem, mevcut geleneksel yapının karşısında durarak (veya bazen ondan beslenerek) farklı tarihsel gerçekliklere yaslanır. Bu farklılıklara rağmen milliyetçiliğin bir siyasî proje haline gelişi modern bir olgudur. Söz konusu tecrübe yenidir. Alana dair müktesebatın oluşmasını sağlayan ve bu yönüyle onu besleyen temel unsur endüstriyel siyasetin kaynaklarıdır. Buna ilaveten doğrudan batıya yönelmiş, oradan ilham ile kurulmuş parti ve diğer kurumların inşa ettiği Osmanlı ve Türkiye’de etkileşime dair durum oldukça açık bir şekilde cereyan etmişti. Zira Osmanlı’nın son döneminde kurulmuş olan ‘İttihat ve Terakki’ cemiyeti Fransız filozof ve sosyolog A. Comte’un ‘Ordre et Progrés’ adlı derneğinden mülhemdi (Korlaelçi, 2002: 170-171). Türkiye’de Cumhuriyet dönemi ise bu yönde bir

20 Eflak batı tipi eğitim almıştı. Bu iki isim hakkında bkz. (Karpat, 1982: 104, 138-144).

21 1953’te bir Gayri Müslim Arap olan Mişel Eflak’ın Arap Diriliş Partisi ile Ekrem Havrani’nin Arap Sosyalist Partisi birleşmiş ve Baas (Arap Sosyalist Diriliş Partisi) adını almıştı. Saddam 1979’da Hafız Esed ise 1970’te iktidar olmuşlardı. Saddam’ın iktidarı ABD’nin 2003’te Irak işgaliyle sona erdi. Hafız Esed öldükten sonra yerini oğlu Beşşar Esed aldı.

proje olarak oluşturulmuştu.²² Hiçbir zaman sömürge ülkesi olmamıştı. Ancak bu süreçte gerek milliyetçi gerekse İslamcı olarak temayüz eden akımların yine endüstriyel siyaset tesirinde olduğu görülmektedir (Örneğin Gökalp değerlendirmesi bkz. Ünüvar, 2002: 28-35). Gelenek ve dini metinler ya bu yeni duruma ayak uyduracak şekilde yeniden yorumlanıyor ya da doğrudan karşı duruluyordu (İslâmcılık için bkz. Kara, 1994: 24-27). Batıcılık ve daha sonra ortaya çıkan sosyalizm ve komünizm zaten bütünüyle endüstriyel siyasetin ürettikleri veya çelişkileri içinde oluşan müktesebata doğrudan yaslanıyorlardı. Türkiye için nihai değerlendirmede şunu ifade etmek mümkündür: Çoğu kez farklı meşruiyet yataklarına yaslı olsalar da günümüze kadar uzanan ve birer siyasî proje olarak beliren bu ideolojilerin talepleri ve vaatlerinin endüstriyel siyasetin 'ilerleme fikri'ni içerdiği kolayca fark edilebilir. Yine 1970'lerde meydana gelen ve soğuk savaş sürecinin bir parçası olarak belirmiş olan çatışma ortamı, modern bir olgu olan ideolojik iddiaların çatışmasından başka bir şey değildi. Çatışmanın beslendiği müktesebatın kaynağı endüstriyel siyasetin tecrübesine yaslanıyordu. Burada kısaca Türkiye'ye değindikten sonra günümüzde özellikle Arap Coğrafyası'ndaki çatışmalara rengini veren meşruiyet meselelerinden biri olan din üzerinden değerlendirmeye devam edelim.²³

Orta Doğu'nun Osmanlı egemenliğindeki son dönemlerinden günümüze İslâm dini siyaset için önemli meşruiyet kaynaklarından biri olmuştur. Bu durum yalnızca Osmanlı coğrafyasında değil, sömürgeciliğin yaygınlaşması ile birlikte Hint alt kıtasından Fas'a kadar İslâm coğrafyasının hemen her köşesinde neşvü nema bulan bir siyasî olguydu (detay için bkz. Karpat, 2013). Bu süreç aslında geleneksel ve kutsal metinlerin yeniden okunması ve yeni bir mananın inşa olması anlamına geliyordu (Kara, 1994: 39-40). Zira ifade edildiği gibi coğrafyanın bütünü endüstriyel siyasetin gücü karşısında geri çekil-

22 Bu amaç için Osmanlı sonrası kurulan Türkiye'de hilafetin ilgâsı ve bunun çevresinde yapılan iç-dış tartışmalar için bkz. (İnayet, 1995: 99-129).

23 Mesela intihar bombalamaları bunun için iyi örnek olabilir. Öyle ki son otuz yılda intihar bombası sayısında oldukça yüksek bir artış olduğu görülmektedir (Pape, 2005: 11). Orta Doğu kaynaklı bombalamaların yöneldiği hedefler, öncelikle ABD'yi de içine alan batılı veya onu temsil eden güçler olduğu belirgindir. Bunun nedenlerini tek bir sebebe indirgeyerek yapılan yorumlar endüstriyel siyasetin öteden bu yana temel alışkanlığı gibidir. Kendisini doğru ve iyi olarak veya hakikatin merkezine koyarak karşındakini kendi istediği gibi tanımlama geleneği elbette eski bir alışkanlıktır. Ancak ortada duran ve giderek daha da yaygınlaşan bu meselenin, sürekli karşı tarafı suçlayarak değerlendirilmesi aslında meselenin diğer yönünü örten bir gürlütlü oluşturmaktan öteye bir gerçekliğe tesadüf etmemektedir. Bunu yalnızca intihar bombası için ifade etmekle beraber, aynı zamanda yalnızca dışarıdan gelen güçlere karşı yapılan saldırılar ile de sınırlıdır. Bölgede meydana gelen bütün çatışma unsurları için bunu genişletmek mümkündür. Bölgenin iyice mikro bir durum arz eden çatışma unsurlarının farklı meşruiyet vurguları olduğu aşikar. Fakat eylem yöntemi ve sonucu, modernidir.

miş ve hatta birçok bölge teslim olmuştu. “Âkif’in şairane deyişiyle ‘bu cûşun, bu hurûşun ahengine uymak’, boğulmamanın, yaygın ifadesiyle kurtuluşun, mukabili olmayan tek yolu olarak insanların ve toplumların önüne gelmiş gibidir.” (Kara, 1994: 17).

Başlangıçta bu sürece direnmek amacıyla ortaya çıkan bu hareketin köklerini İslâm’ın ilk asırlarına kadar götürmek yine endüstriyel siyaset sürecinin kazandırdığı bir inşa etme alışkanlığı olsa gerektir (bkz. Aktay, 2005: 19). Hiç şüphesiz tarihte uzak-yakın geçmişte bu tür eğilimler olmuş olsa da bu dönemdeki kadar yaygın olduğu söylenemez. Bu da onun modern bir alışkanlık olduğunu gösterir. Zira 18. yy.’da yoğun olmak ile birlikte milliyetçilikten medeniyetçiliğe hemen her kuşatıcı proje, kendini öncelikle belirli bir tarihsel sürecin parçası sayar, sonra da o süreci yeniden inşa etmeye teşebbüs eder. Bu bağlamda İslâmcılık yeni bir olgudur ve özü itibarıyla doğrudan ve öncelikle Gayri Müslim dış unsurlara karşı vaziyet almış, dolayısıyla başta onların oluşturduğu buhrandan çıkış arayan bir harekettir.²⁴

Bu sürecin ilk aşamasında Sultan II. Abdulhamit’in kurumsal desteği yanında Hint kıtasında Seyyid Ahmed Barelvi, Seyyid Ahmed Han²⁵ ve Aligarh Hareketi (detay için bkz. Özkan, 2003), Kafkasya’da Nakşibendiyye-Müridiyye, Afrika’da Senusî hareketlerini uzak-yakın coğrafyada ortaya çıkmış ilk uyanış hareketleri olarak sayabiliriz (Karpat, 2013: 40-71). Hemen hemen aynı dönemlerde Arabistan’da ortaya çıkmış olan Vehhabîliği dışarda tutmak gerekiyor. Zira onlar dış unsurlara karşı değil özü itibarıyla Osmanlı’ya karşı -dinî bir hareket olmalarına rağmen- Arabistan merkezli ‘millî’ uyanışa evrilen ve onu inşa eden bir hareketti (Karpat, 2013: 34-39, 71).

Bu ilk dönem hareketler özü itibarıyla İslâm toplumunu sözü edilen dış unsurlara karşı harekete geçirirken aynı zamanda onu ahlâken canlandırmayı ve yeni bir anlayış ile başka bir bilinç düzeyine çıkarmayı amaçlıyorlardı. Karpat’a göre,

...bu onları gerçek anlamda devrimci ve potansiyel olarak demokratik siyasi hareketler haline getirdi. Dünyevî ve eylemci bakış açıları ve toplumların somut sorunlarına çözüm arayışları katı ortodoksluklarına denkti. Onlara göre bu çözümler, Kur’an ve Sünnet’in sahih ve gerçekçi bir yorumu ve uygulayışı sayesinde toplumsal ve siyasal ortamı değiştirmekte yatıyordu... Sosyo-ekonomik bir açıdan bakılacak olursa, uyanış hareketlerinin gerek klasik Müslü-

24 Bu konuya Şîî lider Fadlallah’ın İslâmî hareket dışındakileri değerlendirmesi ve bir medeniyet projesi olarak İslâmı sunması örneklik teşkil eder (Fadlallah, 1997).

25 Seyid Ahmed Han’ın bazen batı yanlısı bazen karşıtı tutum ve görüşleri, ayrıca Aligarh hareketi hakkında bkz. (Ahmed, 1990: 41-68).

man toplum düzeninin çökmesine karşı, gerek ilkel bir kapitalizmin ve onun toplumsal yan ürünü olarak, kurulu düzen ve Avrupa ile işbirliği yapan çıkar güdümlü orta sınıfın doğmasına karşı toplumun alt kesimlerinden gelen bir tepki olarak görülmesi gerekir... Uyanışçıların örgütlenme ve toplumu eylemin içine çekme yöntemleri en az ideolojileri kadar önemliydi ve İslâmî toplumlara damgasını vurmuştu. Halkı alt tabakalardan başlayarak seferber edebiliyor ve kitle eylemine ve gerilla savaşına kışkırtabiliyorlardı. Tarihte ilk kez ‘halk’ (nas) ve ‘cemaat’ (ümme) somut bir biçime büründü ve kendi öz iradelerini gösterdiler (Karpas, 2013: 67-68).

İslâmcılığın bu ilk dönem hareketleri Karpat’a göre, Avrupa işgalciliğine ve ‘medeniyetine’ karşı bir öfke gibi görünseler de onlar daha çok Avrupalı hükümetlerin İslâm’ı ‘küstahta’ hor görmelerine, onun gelenek ve göreneklerine saygı duymamalarına karşıdır (Karpas, 2013: 69). İslâmcılığın bu ilk dönemlerindeki kimi öncü isimlerin yazılarında batı bilim ve ‘medeniyeti’nin ulaştığı seviye ile İslâm dininin hiçbir sorununun olamayacağı yönünde yapılan değerlendirmelerde özellikle ilerleme fikrinin benimsendiği görülmektedir (Esposito-Donohue, 1991: 21-26, 33). Esasında burada zımnî bir içselleştirmeyi görmek mümkündür. Bu, aynı zamanda gelenekten kopuşu ima ediyordu. Öyle ki kendilerinden bir asır önce yaşayanlar ile akıl, ilim, ilerleme, medeniyet (kavram zaten 18. yüzyılda icat edilmişti) kültür, teknoloji vb. kavramlar ve bunların çevresinde oluşan değerler benzer şekilde kullanılmıyordu. Batı endüstriyel siyaseti, onların topraklarına yalnızca askerî gücüyle gelmemişti. Aynı zamanda dinden dile, eğitimden tekniğe hayatın bütün alanlarına dair edinimleri ve alışkanlıklarıyla gelmişlerdi. Zaten 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasından (daha önce Hind coğrafyasından) ilk öncüler eğitim ve gözlem amacıyla batıya gitmişlerdi. Bunlar yepyeni bir tecrübenin öğrenilmesi süreciydi. Ancak aynı zamanda yeni bir kurgu, yeni bir paradigmayı dayatan bir süreçti. Zihin geleneksel alışkanlıklarının ötesine geçmek ve öğrendiği yeni bilgiler ile bütün olan biteni yeniden kurmak ve yaygınlaştırmak zorundaydı. Bu tek başına zihni kapsayan bir süreç değildi. Bununla beraber iktisadî ilişkilerde daha önce çerçevlendirdiğimiz değerler yörüngesinde (fayda, çıkar) yeni bir tecrübe, ediniliyordu. Bütün bunlar sürecin endüstriyel siyasetin değer ve alışkanlıklarıyla örüldüğünü gösterir.

Bu ilk dönem İslâmcı hareketlerin²⁶ amacının kurtarıcı bir göreve soyunduğunu ifade etmek mümkündür. Bunun İslâm’a dönmekle sağlanacağına inanılır. İkinci nesil İslâmcılar ise yıkılmış düzenin ardından yeni bir toplum talep eder ve bunu inşa etmek için devleti ister. Bu yönüyle bu dönem İslâmcılar,

26 İlk dönem İslâmcılar olarak görülen C. Afgani, M. Abduh ve Reşid Rıza hakkında bkz. (Karaman, Tarihsiz). Afgani hakkında detaylı değerlendirmeler için bkz. (Abdülhamid, 1991).

talepleri gerçekleştiğinde eldeki bütün unsurların İslâmîleştirilmesi amacını güder (Bulaç, 2005: 48-49). Reşid Rıza (1865-1935) ile başlayan bir sürecin sonrasında Hasan el-Benna (1906-49)'nın Mısır'da kurduğu Müslüman Kardeşler ile Mevdudî (1903-1979)'nin Pakistan'da kurduğu Cemaat-i İslâmî gibi teşkilatlar başta olmak üzere, 20. yüzyıl İslâmî hareketler özü itibarıyla böyle bir talebin peşinden giderler.²⁷ Hayata geçen İran İslâm devrimi bunun en belirgin örneğidir. Orta Doğu Arap coğrafyasında oldukça yaygın olan Müslüman Kardeşler (İhvan'ül Müslimin) Filistin'de Hamas adını alır. Daha çok eğitim odaklı orta sınıf şehirli hareketi gibi görünse de siyasî talep ve mücadeleleri hiçbir zaman durmamıştır. Daha önce ifade ettiğimiz Nasır ve Sedat yönetimleri sürecinde yaygın bir şekilde baskı altında tutulmuşlardı. Bunu Seyyid Kutup (1906-66) üzerinden görmek mümkündür. 1954'te tutuklanıp 15 yıl hapse mahkum edilmiş, ancak 10 yıl sonra salıverilmişti. Yazdığı eserler dolayısıyla 1965'te tekrar mahkum edilerek bir yıl sonra idam edilmişti (ayrıntı için bkz. Haddad, 1989: 83-114. Esposito, 1999: 135-39). Bu süreç, artık sömürgecilerin coğrafyayı doğrudan yönetmekten vaz geçtikleri dönemlerdi. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi soğuk savaş dönemi olarak görülen bu süreç bazen milliyetçi bazen sosyalist ideolojilerin iktidar olduğu dönemlerdi. Yine batı endüstriyel siyasetinin ya liberal temsilcisi ABD ya da bir yönüyle sosyalist temsilcisi olan Rusya arasındaki güç çekim alanlarına gidip geliniyordu. Güç talebi için yapılan mücadeleler artık ya sosyalist-milliyetçi ya da dinî veya seküler meşruiyet zeminlerine yaslanıyordu. Bununla birlikte herbiri modern bir olgu olarak çağın ruhundan besleniyordu.

İsrail'in varlığı ve yapıp etmeleri ise milliyetçi ve İslâmcı hareketlerin daha kökleşmesini sağlayan en önemli itici unsurdur. Bölgede bazı yahudilerin satın aldıkları topraklar üzerinden Filistin'i işgal ederek 1948'de devlet kurmaları İsrail'i aniden en büyük, müşahhas ve ortak düşman durumuna getirmişti (detay için bkz. Erdemir, 2011: 176-192). Bu durum meşruiyet vurgularının kökleşmesinin önemli bir sebebiydi.

Bunların yanında bölgede zaman zaman bölge unsurlarının kendi aralarında çatışma içine girdikleri görülebilir. Bu çatışmalarda savaşan unsurların dışında cephe gerisindeki ölümlerin sayısı hiç de az değildi. İran-İrak savaşı yanında Hafız Esed'in 1982'de Hama'da (www.wikipedia.org), Saddam Hüseyin'in 1988'de Halepçe'de yaptıkları katliamlar (www.wikipedia.org) buna örnek verilebilir. Bir Nusayri olan Suriye yönetimine karşı Sunni Müslüman Kardeşler'in başlattığı itiraz ile Kürtlerin Irak yönetimine başlattığı itirazlar

27 Mevdudî için bkz. (Adams, 1989: 119-153). Ayrıca Reşid Rıza ve Mevdudî'nin fikirleri ve mücadelesi hakkında bkz. (İnayet, 1995: 131-206). Ayrıca Müslüman Kardeşler ve Cemaat-i İslâmî için bkz. (Esposito, 1999: 128-33).

kanlı sonuçlanmıştı. Baas Partisi tarafından yönetilen bu iki devletin milliyetçi-sosyalist ideolojisine ve yönetim tarzına itirazın yol açtığı bu çatışma ortamında sivillerin katliamı, çağın yaygın olarak başvurduğu bir eylem türüydü.

Görülüyor ki yalnızca din ve milliyet değil dinin alt mezhep ve meşrep katmanları çatışmanın dayanakları olabilmektedir. Burada fark edilmesi gereken durum şudur: Siyasî bir proje olarak öne çıkan her ideolojik teklifin karşısında duran her olgu, bastırılması ve yok edilmesi gereken rakip olarak değerlendirilir. Bu bağlamda oluşacak bütün çatışma ortamlarında bölge dışı güçlerin varlıkları görülebilir. Kaldı ki bölge içi çatışan unsurlar, meşruiyet bağlamında farklı zeminlere yaslanmış olsalar dahi ideolojik projelere sahip olmaları yanında ilerleme fikrine kadar bir dizi benzer anlayış içindedirler. Teklifleri, genellikle daha ‘iyi’ bir yaşam gibi görünebilir, ancak bunu sağlamanın yolunun daha güçlü teknolojik ve askerî alet ve araçlar üretmek olduğunu ifade etmeleri normaldir. Örneğin İran’da Humeyni 1979’da bir devrim yapmıştı (detay için bkz. Fisher, 1989: 173-195). Devrimin teklifi hiç şüphesiz daha adil, daha müreffeh ve iyi bir toplumdur. Bunun yanında insan evladını dünya üzerinden tamamen yok etme imkanına sahip olan nükleer bomba yapma çabasından şimdiye kadar vaz geçmiş görünmemektedir. Zira gerekçesi başta İsrail olmak üzere yakın ve uzak çevredeki düşmanlardı. Aynı gerekçeyle İsrail zaten bu bombaya sahip gibi görünüyor. İşte bu çatışma ortamının gerekçesi ne olursa olsun gelinmiş olan noktada endüstriyel siyasetin tesirinin, çatışmanın süreklileşmesindeki izleri görülebilir. Bunu bazen doğrudan müdahale şeklinde yapmak ile birlikte genellikle sahip olduğu ‘kültür-medeniyet’ seviyesi ile oluşturmuştur. Hiç şüphesiz insan, gücü talep eden bir varlıktır. Siyasî örnek bakımından tarih boyunca buna çokça misaller bulmak mümkündür. Ancak burada yukarıda zikrettiğimiz ‘çıkar’, ‘fayda’, ‘araç-amaç’ vs. gibi değerlerin çevresinde tesis olan yeni durumun izlerini görmek mümkündür. Aksi takdirde Hiroşima ve Nagazaki’ye atom bombası atarak sivilleri öldüren ile buradaki benzerlik başka türlü nasıl açıklanabilir?

İsrail’in bölgede bulunma ve kalıcı olma isteğine dair kendi gerekçesi her ne olursa olsun İsrail, çatışma ortamlarının süreklileşmesini ve insanların bu ortama alışmasını sağlayan bölge içi en önemli aktördür, demek mümkündür. Esed’in yukarıda ifade edilen Hama katliamı ile aynı yılda Batı Beyrut’ta çoğunluğu çocuk ve kadınlardan oluşan Sabra ve Şatilla kampındaki sığınmacıları, İsrail ordusu himayesinde olan ve İsrail yanlısı Hristiyan Falanjistler katletmişlerdi. Ordunun başında daha sonra İsrail başbakanı olacak olan Ariel Şaron vardı (www.wikipedia.org). Bunun dışında İsrail’in son otuz yılda Filistin bölgelerine gerçekleştirdiği saldırılarda çok sayıda sivil ölümü neredeyse bütün dünyanın gözü önünde cereyan etmektedir. 2008-9 ve 2014 İsrail-

il'in Gazze saldırıları bunlara örnektir (ilki için bkz. Perry, 2010: 181). Bütün bunlar ile birlikte batılı ülkelerin idealleştirdiği insan hakları, adalet, barış gibi birçok siyasî değer içeren olgu, bölge insanının zihninde araçsallaşan ve iyice yıpranan kavramlar olarak algılanmaktadır. Araçsallaşmaktadır, zira bölge dışı büyük güçlerin kendi çıkarları söz konusu olduğunda, bu değerleri birer manivela olarak kullandıkları kanaati yaygındır.

Sivil ölümlere onay veren zihin, hiç şüphesiz araç-amaç değerlendirmesini Machiavelli'nin tavsiyesine uymak maksadıyla yapmıyor. Zaten buna benzer alışkanlık 400 yıllık bir tecrübeye sahipti. Hemen hemen Machiavelli zamanında coğrafi keşifler ile başlayan süreç ile birlikte gelen soykırımlar, köleleştirilmiş insan ticareti bunun en müşahhas örneğidir. 'İhtiyaçların sınırsız, ancak kaynakların sınırlı olduğu' varsayımı ile kurgulanan yeni sürecin zihniyetine sahip olan insan, aidiyet veya mensubiyetler üzerinden üretilmiş meşruiyetler için birbiriyle çatışsa da burada temelde hakim unsur olarak iştahı kabartılmış ve bu doğrultuda meşrulaştırılmış insan vardır. Bu insan endüstriyel siyasetin en önemli ilham kaynaklarından biri olarak ilerleme fikrine aşinadır. O sebep ile bu fikrin farklı yansımalarının hemen her ideolojide bazen aşikâr bazen zımnî olarak görülebileceğini belirtmiştik. Orta Doğulu insanın bunlardan tamamen bağımsızlaşarak düşünmesi ve yaşadığı büyük sorunlara çare araması mümkün değildir. Mesela bölge devletleri uzunca zaman, gelişmiş silahların nerede ve nasıl kullanılacağı ile ilgili açık fikir üretmekten ziyade yalnızca onları üretme veya satın almanın, ilerlemiş olmak için yeter-sebeup bir gösterge olacağını varsayardı. Kullanımlarına gelince, yeri geldiğinde sivillerin sistematik ve kitlesel olarak öldürülmelerinde tereddüt edilmemiş gibi görünüyor.

Öte yandan sivillerin katliamı, çatışmaları kalıcılaştırırken onları daha derinleştiren temel saiktir. 1980 sonrası intihar bombalamalarının artmasının sebebi olarak bu eylemlerin beslendiği ideolojik zeminleri zikretmek mümkündür. Ancak bununla birlikte temel psikolojik zemin ve eşğin bölgede sivil katliamların yaygınlaşması ile doğrudan ilgisi bulunur. Askerî hedeflerden ziyade sivillere yönelmiş intihar eylemlerinin kaynağında zikredilen (sivillerin katli gibi) modern alışkanlıkların olduğu görülüyor. Her alışkanlığın belirli bir fikre yaslandığını var sayarsak esas olan buradaki kurucu unsurun ne olduğudur. Kendileri de mutlaka ölecek olmalarına rağmen insanların bu tür saldırıları yaparken birbirine zıt sloganlar atmaları, onları farklı kılmaya yetmez. Aynı zamanda intihar anlamına gelen böyle bir eylemin yalnızca öldükten sonra cennet ve onun nimetlerini elde etmek maksadıyla yapıldığını kabul etmek meselenin derinliğinin görülmesini engeller. Bu, artık bir intihar bombacısı durumuna hazır hale gelmiş insanın işini kolaylaştıran seçeneklerden yalnızca biridir. Resmin büyüğünde ise, zamanın iktisadî ve siyasî sisteminin kurucusu

olan endüstriyel siyaset ve bunlara hakim olan üyelerin zihniyet ve eylemleri vardır. Bu hakimiyeti ve oyun kuruculuğu görmek için Birleşmiş Milletler'in yapısına ve maddi zenginliğin genel olarak dünya nüfusunun ne kadarının kimler arasında paylaştırıldığına dahi bakmak yeterince ipucu verir.

Bu olaylarda endüstriyel siyasetin kurucu unsur olduğunu kabul etmek elbette her şeyi izah etmeye yeterli olamaz, fakat bunun önemli bir kurucu unsur olduğu yadsınmaz. Sonuçta gerek bölgenin kendi iç çatışmalarına gerekse dışarıdan gelenlere karşı yapılan mücadelelere dair tanımlayıcı ve kurucu kavramların dahi genellikle söz konusu güçler tarafından yapıldığı görülebilir. Bu kavramlar çoğunlukla bölgede yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Medyada²⁸ ve eserlerde çokça kullanıldığı ve aslında bir inşa amacını güttüğü imasını taşıyan bu kavramlara, İslâmcı fundamentalist/radikal , faşist-komünist, cihadist, terörist vs. örnek verilebilir.²⁹ Son dönemlerde neredeyse cihat (Jihad) kavramı ile aynı anlamda kullanılan “terör” kavramı üzerinde durarak bunu biraz detaylandırılalım (detay için bkz. Chomsky, 2004: 8. Chomsky, 1999: 7-11).

Kavramın geçmişine bakıldığında bugünkü anlamını soğuk savaş yıllarının başladığı II. Dünya Savaşı sonrası aldığı görülüyor (Kesgin, 2011: 368-378). Genel bir çerçeve belirlemek gerekirse “terör”, kurulu düzene karşı silahlı şiddet kullanarak başkaldırı anlamına gelmektedir. 1990'lara kadar iki kutuplu soğuk savaş dünyasında meydana gelen “terör” olayları, bu tarihten sonra renk değiştirmişe benziyor. Bundan sonra özellikle Orta Doğu'dan batıya (özellikle ABD'ye) yönelmiş şiddet (terör) hareketlerinin ortak görüntüsü din temalı olmalarıydı. Öyle ki 1970'lerin sonlarına doğru ABD'nin Rusya'ya karşı destekleyip eğittiği 'Afganlı mücahitler' gelinen noktada 1990'larda “terör” örgütleri (özellikle Taliban) olarak tanımlanıyorlardı. Arap coğrafyasında yoğun taraftar bulan ve yeni tür Selefilik olarak kabul gören el Kaide gibi örgütlerin yaptığı eylemler ile birlikte Afganistan iyice hedef haline gelmişti (Rabasa, 2004: 43-44, 47).

28 Chomsky, Media Control adlı eserinde ABD'de W. Wilson yönetimi (1913-21) döneminde kıymeti fark edilen propagandanın, medya aracılığıyla günümüze kadar nasıl etkin bir şekilde kullanıldığını ele alıyor (Chomsky, 1997).

29 Özellikle İslâm ve İslâm dünyası, fundamentalizm, radikalizm, terörizm, cihatçılık ve cihatçılar kavramlarının fâillerinin arandığı bir alan ve dünya olmuş gibi görünüyor. Bu doğrultuda kaleme alınmış hemen her eserde özellikle son 20-30 yılda bu tanımların sıkça İslâm ile birlikte kullanıldığını görüyoruz. Zira anlamak için tanımlamak gerekiyor. Ancak buradaki temel mesele, bu tanımların meseleyi anlamak için kurucu unsurlar olmasıdır. Ve bu sürecin kurucusu da zaten Müslümanlar'dan çok Batı zihniyet zeminidir. Mesela ABD'nin 11 Eylül (2001) saldırıları sonrasında hava kuvvetleri için bir rapor hazırlayan RAND şirketinin şu eserinde bölüm yazarlarının vurgularında buna çokça rastlamak mümkündür. Yalnızca şu bölüme bakarak bunu görebiliriz. (Thaler, 2004: 69-146 vd.).

Öte yandan Irak başkanı Saddam Hüseyin'in 1990'da Kuveyt işgali sonrası bölgeye gelen ABD, Saddam'ı devirememiştir, fakat bir hayli geriletmişlerdir. Bununla birlikte Irak'ta bazı otonom bölgeler oluşmuştur. 2001'de el-Kaide örgütünün sahiplendiği ABD'ye yapılan saldırı sonrası ABD, önce Afganistan'ı ardından Irak'ı işgal etmeye başlamıştır. Başta vurgulanan amaç "terör"ün sona erdirilmesi, ardından ülkelere insan hakları, adalet, demokrasi, refah gibi maddi-manevi değerlerin kazandırılacağı yönündeydi.³⁰ Dünyanın önemli bir kısmı ise olan bitenin amacının esasında Kuzey Hazar enerji havzası ile Irak petroleri olduğuna inanıyordu (detay için bkz. Phillips, 2006: 159-169). Bugünden bakıldığında siyasî ve toplumsal açıdan artık yaygın hale gelen istikrarsızlığın bütün bölgeyi sardığı görülmektedir. Bütün bu süreçlerin sonucunda örneğin Suriye henüz siyasî olarak değil ancak fiilî olarak bölünmüş görünüyor. Libya'da Kaddafi, Mısır'da Mübarek, Tunus'un uzun yıllar başkanlığını yapan Zeynel Abidin b. Ali vs. birçok lider iktidarlarından oldular. Daha sonra Mısır'da seçimle iktidara gelen Müslüman Kardeşler'in adayına yapılan askerî darbe, yine o bölgede istikrarsızlığın ana sebeplerinden biri olarak duruyor. Batılı güçlerin darbeye ses çıkarmamaları ve hatta doğrudan-dolaylı olarak destek vermeleri, istikrarsızlığın derinleşmesine yol açmaktadır. Aynı zamanda çatışmaların meşruiyet vurgularını derinleştirmektedir.

Bütün bu devinimin hiç kuşkusuz birçok içtimaî, siyasî ve iktisadî sebepleri vardır. Ancak çeşitli ideolojik gayeler ile birlikte mevziler oluşturmuş olan tarafların bu görünümü, endüstriyel siyasetin diğer yüzünü işaret ediyor. Tarafların dayanakları birbirinden farklı görünüyor olabilir, fakat meydana gelenler, zihinlerin veya alışkanlıkların mayalandığı zemini işaret etmesi bakımından büyük resmin bir parçasından ibarettir.

Kıscacası Orta Doğu Arap coğrafyasında çatışmanın olmadığı Suud ve bazı Körfez ülkeleri dışında hakim olan durum budur. Onlar da diğer ülkelerde çatışmanın tarafları olarak mücadelenin içindedirler. Bu istikrarsız ortam içinde birbirine karşı mevzilenmiş çokça hareket olduğu görülüyor. Bunların bazıları yalnızca bölge içinde yürürken, diğer bazıları aynı zamanda batılı güçlere karşı görünüyor. Burada amaç bu çatışmaların detaylarını vermek değildir. Ancak bu kısa açıklamanın gösterdiği şey, bölgede yaygınlaşan "terör hareketleri"nin esasında temel tetikleyici unsurunun yine endüstriyel siyaset odaklarının olduğudur. Bununla birlikte bölgede şiddete meyyal bir kitlenin yetişmesindeki en belirleyici unsurun İsrail olduğunu belirtmek gerekiyor.³¹

30 G. W. Bush'un 11 Eylül 2001 saldırıları sonrası 20 Eylülde yaptığı konuşmaya dikkat edilirse, daha ilk zamanlarda yapılmış bu konuşmada işgallerin amacına dair izler görmek mümkündür. Konuşma için bkz. (www.historyplace.com).

31 Kurulduğundan itibaren o bölgede çatışma hiç durmadı (bkz. Armaoğlu, 1991: 483-89).

Bütün bunlar ile birlikte kimine göre özgürlük savaşçısı olan birçok hareket, batılı hakim bakış açısına göre “terör” hareketi olabiliyor. Bunun nasıl oluştuğu, Garaudy’nin şu ifadeleri ile izah edilebilir:

Bütün sömürgelerde ve bütün işgal rejimlerinde baskının adı ‘asayişî temin’, direnişin adı ‘terörizm’dir... Amerika ve Fransa’da medyanın hemen tümüne İsrail Siyonizminin hakim oluşu, dünyaya şu anlam çarpıtmasını empoze ediyor. Londra’da bir İsrail diplomatı saldırıya uğrar, bu ‘terörizm’dir. İsrail ordusu Lübnan’ı istilâ eder, binlerce insanı öldürür, bu operasyon Galile Barışı diye adlandırılır (Garaudy, 2004: 294,295).

Buna benzer itirazı Chomsky, Augustine’in anlattığı bir hikaye üzerinden şu şekilde yapar:

İskender korsana ‘Hangi cesaretle denizlerde saldırganlık yapabildin?’ diye sorar. Korsan ‘Sen hangi cesaretle tüm dünyaya saldırabildin?’ diye cevaplar. Ve konuşmasını şöyle sürdürür: ‘Ben sadece çok küçük bir gemiye sahip olduğum için korsan diye adlandırılıyorum sense aynı şeyi çok büyük bir donanmayla yaptığın için imparator olarak adlandırılıyorsun’ (Chomsky, 2004: 7).

Yine Chomsky’e göre, günümüzde Batı uygarlığı, şiddet kullanımında-ki ikiyüzlülüğü örtmek için uluslar arası “terörizm” kavramını kullanmaktadır. Bu noktada Libya, Filistin, Küba, Orta ve Güney Amerika bölgeleri gibi birçok ülke kaynaklı, bir takım “terör” olayları, büyük bir çoğunlukla büyük şirketlerin kârını arttırıcı askerî operasyonlar için oluşturulmuş senaryoların bir parçasıdır. Aksi takdirde Chomsky’ye göre, bu durum halka anlatılamazdı. Ve uluslar arası “terörizm” arttıkça ABD’nin müdahalesi artmıştı. Bunda Chomsky’ye göre bir çıkar ilişkisi bulunmaktadır (Chomsky, 2004: 11-20). Öte yandan Said’e göre, bu eylemlerin birçoğuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ABD’nin ilişkisinin olduğu muhakkaktır (Said, 1998: 421).³²

Bu genel çerçeve sonucunda oluşan intiba, sanki “terör” örgütlerinin bu güçler tarafından bölgeye giriş için kullanılan birer manivela olduğu yönündedir. Bu durum bölgeye girildikten sonra ortaya çıkan tabloyla daha anlaşılır olmaktadır. Zira bütün süreç pazar ekonomisinin fâili olan insan ve onun talepleri doğrultusunda inşa olduğundan dolayı, devletler bu doğrultuda duruma vaziyet eden aygıtlar gibi davranmışlardır. Bu durumda “terör” ve “terörizm” kontrol altında tutulduğu sürece önemli bir araç olarak kullanılabilir. 32

32 Gizli servislerin bu süreçteki rollerine burada değinmek konuyu fazlasıyla detaylandırmak olduğundan dolayı değerlendirme dışında tuttuk. Gizli servisler bu süreçlerde zaman zaman kurucu olabilmektedirler. Bölgeye ait tarafların aralarındaki çatışmaların giderilmesi için değil onların daha derinleşmesi yönünde çabalar sarf ettiklerini biliyoruz. Ancak bölgenin bu duruma teşne bir halde olduğu ise yadsınamaz (Daha fazla bilgi için bkz. Kesgin, 2011: 368-78).

Bazı durumlarda peşinden gidilen çıkarın kapısını açacak yegane araç olabilmektedir. Bütün bunlar ile birlikte soğuk savaş döneminde tarafların birbirine karşı kullandığı bu aracın 1990'lardan sonraki tek kutuplu dünyada tamamen kontrol altında tutulduğunu varsaymak zordur.

Sonuçta şunu ifade etmek mümkündür: Günümüzde kitle iletişim araçları sayesinde daha yakından gördüğümüz bu hareketlerin eylemlerine bakıldığında zaman zaman oldukça ürpertici görünüyorlar. Bunların bir kısmı birbirlerine karşı ideolojik farklılıklara sahiptir. Diğer bir kısmı ise ortak düşmanlar yanında birbirlerine karşı savaşırken dahi benzer sloganlar kullanmaktalar. Bütün bunların bize gösterdiği şey, birbirleriyle çatıştıklarına göre bu tür örgütlerin dayanaklarının farklılık göstermesi gerektiğidir. Fakat ortaya koydukları eylemin birbirlerinden farkları olmadığı gibi, onları “terörist” olarak adlandıran batılı güçlerin çatışma durumlarında yapıp etmelerinden de farklılıkları yoktur. Masum (sivil) insanları teker teker dünyanın gözleri önünde öldüren “terör” grupları veya intihar bombacılarıyla Gazze’de veya II. Dünya savaşındaki masum (sivil) insanların öldürülmesi arasındaki fark yalnızca tetiği çekenin farklı sloganlar atmaları kadardır. Çatışma ortam ve zamanlarında bu kadar birbirine benzeyen eylemler ortaya koyanların benzeşmesini sağlayan unsur endüstriyel siyasettir. Zira özellikle çatışma ortamında daha çok belirgin olan şahsiyetin inşası onun oluşturduğu bağlamın içinde neşv-ü nema bulur. Diğer bütün parçalar bu büyük resmin tamamlayıcı unsurlarından başka bir şey değildir.

Sonuç

Endüstriyel siyaset, buhran ve bağlam, Orta Doğu’da çatışan güçlerin meşruiyet kaynaklarını oluşturmalarına etki eden üç temel olgudur. Coğrafyaya dışarıdan gelen güçlerin temsil ettikleri temel unsur olarak endüstriyel siyaseti, batının modern dönemde ürettiği her şeyden beslenen bir siyaset türü olarak değerlendirdik. Bu, özellikle uluslararası alanda temelde bir güç siyasetiydi ve çıkar, onun temel değeriydi. Orta Doğu coğrafyası bu güç ile karşılaştıktan sonra ciddi kayıplar verdi ve eski geleneğin ona bu güce karşı koyacak bir imkan sunmadığını gördü. Bu haliyle tarihte başka dönemlerde ortaya çıkan ve yenilgilerin sonucunda oluşan halet-i ruhiyye gibi, yaşanan ortam buhran olarak adlandırılabilir. Bölge artık olan biteni bu ahval içinde algılıyor, anlıyor ve yorumluyordu. Çare arayışları da yine bu olgunun tesiriyle geliyordu. Bir diğer olgu olan bağlam ise dışarıdan gelen müdahale ile oluşan buhranın hangi içtimaî, iktisadî, siyasî, dinî (mezhep, meşrep dahil), millî vs. unsurlar içinde karşılandığını anlatır.

Bölge hiç şüphesiz kendi geleneksel metinlerine ve maddi-manevi kaynaklarına sahipti. Bunları geleneksel bir tarih koridoru içinde kalarak algılamak ve onları yorumlamak, yeni duruma karşı koymaya yetmiyordu. Bu durumda üstüne gelen gücün sahip olduğu bütün tecrübeyi öğrenmek isteyince, ortaya özellikle çatışma ortamlarında daha çok belirginleşen bir benzeşmenin çıkması mukadderdi. Fakat bu benzeşmenin meşruiyet vurgularından ziyade eylemlerde oluştuğunu var saydık. Zira geçmişleri farklı metin ve tecrübelerle dayanıyordu. Geçmişleri ve meşruiyet kaynakları farklı olmak ile birlikte onları okuyuş ve meşruiyet oluşturma çabaları modernydi. Bu durumda kullanılan bilgilerin büyük çoğunluğu hiç şüphesiz geçmişe aitti, ancak kendi zamanlarına taşıdıkları iddiadaki seslerin tonu dahi buradaki modern rengi belirlemek için yeterliydi. İdeolojik görünümleri ise bunu aşıkarmeye yetmektedir. Sonuçta endüstriyel siyaset bu sürecin ana bağlamıydı. Diğer yerel ve zamansal bağlamlar çatışmaların çok daha küçük ve yerel unsurlar ile çeşitlenmesine katkı sağlıyordu.

Buradan hareketle Orta Doğu, endüstriyel siyasetin ürettiği silahlar ile ideolojilerin çatışma alanları gibidir, denebilir.³³ Silahların Orta Doğu coğrafyasında etkin bir şekilde kullanılması, nasıl onların orada üretildiği anlamına gelmiyorsa, bunun gibi farklı geçmiş veya kaynaklara yaslansalar da ortaya çıkan ideolojilerin oraya ve oranın geçmişine aidiyeti, onları tamamen Orta Doğuya özgü fikir hareketleri yapmaz. Hem somut hem soyut olan bu çatışma araç ve fikirleri modern dönem içinde üretilmiş ve mayalanmıştır. Dolayısıyla onlar endüstriyel siyasetin ya karşısında durarak ya da yanında hatta içinde kalarak kendilerini var kılmak zorundadırlar. Bu yönüyle ahlâktan siyasete, eğitimden felsefeye, iktisattan ticarete bir çok alandan beslenen ve temel yürütücüsü iktisadî insan olan, girişimci ve onun değerleri ile hükümlanlık kuran endüstriyel siyaset, çatışma ortamlarında ortaya çıkan meşruiyet zeminlerinin farklılığına rağmen temel oyun kurucu ortamdır.

33 Orta Doğu kavramı dahi bölgenin kendisi için ürettiği bir kavram değildir (Davidson, 1960: 667-68. Davutoğlu, 2004: 130. Laçiner, 2007: 153-155. Dursun, 1995: 15). Şu eser bu konuda oldukça dikkate değer bir eserdir: (Adelson, 1995).

KAYNAKÇA

- ADAMS, Charles J. (1989). Mevduğı ve İslam Devleti. J. I. Esposito (Ed.), *Güçlenen İslâm'ın Yankıları* içinde (119-155). Bilal Çatalbaş (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- ABDÜLHAMİD, Muhsin (1991). *Cemaleddin Afgani*. İbrahim Sarmış (Çev.). Ankara: Fecr.
- ADELSON, Robert (1995). *London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902-1922*. London vd.: Yale University Press.
- AHMED, Aziz (1990). *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*. Ahmet Küskün (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- AHMED, Ekber S. (1994). İslâm'ın Keşfi. L. Karaman (Çev.). İstanbul: İz.
- AKBULUT, Ahmet (1990). Hariciliğin Siyasî Görüşleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (1), 331-348.
- ..... (2001). *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- ANDERSON, Lisa (1989). Kaddafi'nin İslam'ı. J. I. Esposito (Ed.), *Güçlenen İslâm'ın Yankıları* içinde (s. 156-172). Bilal Çatalbaş (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- ARMAOĞLU, Fahir (1991). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Cilt I. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- AKTAY, Yasin (2005). Sunuş. Tanıl Bora vd. (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce –İslâmcılık-* içinde (s. 13-25), Cilt 6. İstanbul: İletişim.
- ARSLAN, Ahmet (1997). İbn-i Haldun. Ankara: Vadi.
- BERKES, Niyazi (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BULAÇ, Ali (2005). İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli. Tanıl Bora vd. (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce –İslâmcılık-* içinde (48-67), Cilt 6. İstanbul, İletişim.
- CASSIRER, Ernest (1984). *Devlet Efsanesi*. Necla Arat (Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- CEVİZCİ, Ahmet (2002). *Aydınlanma Felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- CHOMSKY, Noam (1997), *Media Control: The Spectacular of Achievements of*

- Propaganda*. New York: Seven Stories Press.
- .....(1999). Uluslararası Terörizm: Görünüş ile Gerçek. N. Chomsky, *Terörizm Efsanesi* içinde (7-48). Bahadır S. Şener (Çev.). İstanbul: Araç.
- ..... (2004). *Korsanlar ve İmparatorlar*. Fatma Ünsal (Çev.). İstanbul: Yeni Zaman Yayınları.
- COMTE, Auguste-Martineau, Harriet (1896). *Positive Philosophy of Auguste Comte*, Volume I. London: George Bell&Sons.
- CUAYYIT, Hişam (1995). *Avrupa ve İslâm*. K. Kahraman vd. (Çev.). İstanbul: İz.
- ÇIRAKMAN, Aslı (2001). Avrupa Fikrinden Avrupa Merkezçiliğe. *Doğu-Batı*, Sayı 14, 28-46.
- ÇİĞDEM, Ahmet (2006). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim.
- DAVİDSON, Roderic H. (1960). Where Is The Middle East? *Foreign Affairs*, Volume 38, Number 4, 665-675.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2004). *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.
- DÖKMECİYAN, R. H. (1992). *Arap Dünyasında Köktencilik*. M. Karahanoğlu (Çev.). İstanbul: Umut Matbaacılık.
- DURANT, Will (1963). *The Story of Civilization: Our Oriental Heritage*, Volume I. New York: Simon&Schuster.
- DURUN, Davut (1995). *Ortadoğu Neresi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- EBENSTEIN, W. (1996). *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*. İsmet Özel (Çev.). İstanbul: Şule.
- ERDEMİR, Halil (2011). İsrail Devleti'nin İlanından Önce David Ben-Gurion'un Filistin'i Yahudileştirme Politikası. *Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 8, 175-194.
- ESPOSITO, J. L. (1999). *The Islamic Threat*. New York&London: Oxford University Press.
- ESPOSITO J.-DONOHUE J. (1991). *Değişim Sürecinde İslâm*. A. Aydın vd. (Çev.). İstanbul: İnsan.
- FADLALLAH, Muhammed H. (1997). *Bir Medeniyet Projesi Olarak İslâm*. Ali Kaya (Çev.). İstanbul: Şura.
- FERRO, Mark (2002). *Sömürgecilik Tarihi*, M. Cedden (Çev.). Ankara: İmge.

- FIGLALI, Ethem R. (1978). Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, 145-275.
- FISHER, M. M. J. (1989). İmam Humeyni: Dört Anlama Düzeyi. J. I. Esposito (Ed.), *Güçlenen İslâm'ın Yankıları* içinde (s. 173-197). Bilal Çatalbaş (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- GARAUDY, Roger (1996). İsrail Mitler ve Teör. Cemal Aydın (Çev.). İstanbul: Pınar.
- ..... (1997). Çöküşün Öncüsü ABD. C. Aydın (Çev.). İstanbul: Nehir.
- ..... (2004). *Hatıralar*. İbrahim Demirci vd. (Çev.). Ankara: Hece.
- GENCER, Bedri (Eylül 2009). Hıristiyanlaştırmadan Medenileştirmeye Batılı Kozmopolitanizmin Dönüşümü. *Muhafazakar Düşünce*, Sayı 21-22, 9-40.
- HADDAD, Yvonne Y. (1989). Seyyid Kutup: İslâmî Güçlenişin İdeoloğu. J. I. Esposito (Ed.), *Güçlenen İslâm'ın Yankıları* içinde (83-118). Resul Çatalbaş (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- HALECKİ, Oskar (1950). *The Limits and Divisions of European History*. New York: Sheed and Ward.
- HAN, Muhibül Hasan (1995). Ortaçağ İslâm Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri. İslâm'da Siyaset Düşüncesi içinde (155-166). Kâzım Güleçyüz (Çev.). İstanbul: İnsan.
- HOBBS, Thomas (2011). *Leviathan*. Semih Lim (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- HOURANI, Albert (1970). *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*. Londra: Oxford University Press.
- HÜSEYİN, Âsaf (1991). İslâm Dünyasına Siyasî Bakışlar. Murat Çiftkaya (Çev.). İstanbul: İz.
- İBN TEYMİYE (1985). *Siyaset*. Vecdi Akyüz (Çev.). İstanbul: Dergah.
- İNAYET, Hamid (1995). Çağdaş İslami Siyasi Düşünce. Yusuf Ziya (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- İNAYET, Hamid (1997). *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*. Hicabi Kırılancık (Çev.). İstanbul: Yöneliş.
- KARA, İsmail (1994). İslâmcıların Siyasî Görüşleri. İstanbul: İz.

- KARADAĞ, Raif (1979). *Petrol Fırtınası*. İstanbul: Adak Yayınları.
- KARAMAN, Hayrettin (Tarihsiz). *Gerçek İslâm'da Birlik*. İstanbul: Nesil.
- KARPAT, Kemal (1982). *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*. New York: Praeger Publishers.
- ..... (2013). İslâm'ın Siyasallaşması. Şiar Yalçın (Çev.). İstanbul: Timaş.
- KEMSKI, J. V. (1997). Siyaset Felsefesi, D. Özlem (Ed.), *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*. D. Özlem (Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- KESGİN, Ahmet (2011). –*Sömürgecilikten Küreselleşmeye- Siyasetin Pragmatik Temelleri*. Ankara: Phoenix.
- ..... (2015). Machiavelli ve Makyavelizm. *Beytul Hikme*, 105-139, 5 (1). ISSN: 1303-8303.
- [http://www.beytulhikme.org/Makaleler/191310948_08_Kesgin_\(105-139\).pdf](http://www.beytulhikme.org/Makaleler/191310948_08_Kesgin_(105-139).pdf)
- KILIÇBAY, Mehmet A. (2001). Tarihsizliğin Marjından Marjinalleşen Tarih Alanına: Avrupa'nın Kendini ve Dünyayı İnşa Etmesi. *Doğu-Batı*, S. 14, 90-96.
- KORLAELÇİ, Murtaza (2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Hece.
- LAÇİNER, Sedat (2007). Ortadoğu diye bir Yer Var mı? *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 3, Sayı 10, 153-155.
- MACHİAVELLİ, Niccolo (1998). *Hükümdar*. H. Kemal Karabulut (Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- MANZUR, Perviz (1990). İslâm ve Batı. Yusuf Z. Cömert vd. (Çev.). İstanbul: İnsan.
- MERAD, Ali (1993). Çağdaş İslâm. Cüneyt Akalın (Çev.). İstanbul: İletişim.
- MERİÇ, Cemil (2002). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. Ankara: İletişim.
- MEVDUDÎ, Ebu'l Alâ (2008). İslâm'da İhya Hareketleri. A. Ali Genç (Çev.). İstanbul: Pınar.
- N'DAİYE, Malik (1991). Kültür Emperyalizminin Bir Aracı Olarak Milliyetçilik –Fransız Batı Afrika'sından Bir Vak'a Analizi-. M. Gıyaseddin (Ed.) *İslâm Dünyası ve Milliyetçilik içinde* (s. 31-47). Taha Cevdet (Çev.). İstanbul: Pınar.

- ÖZLEM, Doğan (1996). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Anahtar.
- PALMER, Monte vd. (2004). *At the Heart of Terror –Islam, Jihadists, and America’s War on Terrorism-*. Oxford vd.: Rowman vd. Publishers.
- PAPE, Robert A. (2005). *Dying to Win –The Strategic Logic of Suicide Terrorism*. New York: Random House.
- PERRY, Mark (2010). *Talking to Terrorists*. New York: Basic Books.
- PHILLIPS, David L. (2006). The US Occupation of Iraq. Karl Yambert (Ed.), *The Contemporary Middle East* içinde (s. 159-170). Oxford: Westview.
- POLANYI, Karl (2001). *The Great Transformation: the Political and Economic Origins of our Time*. Boston: Beacon Press.
- RABASA, Angel M. (2004). Overview. *The Muslim World after 9/11* içinde (69-146). Santa Monica/CA: Rand.
http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2004/RAND_MG246.pdf
- ROLL, Bric (1997). Klasik İktisat ve Adam Smith. Mustafa Özel (Der.), İktisat Risaleleri. Özel (Çev.). İstanbul: İz.
- SAİD, Edward (1998). *Kültür ve Emperyalizm*. N. Alpay (Çev.). İstanbul: Hil.
.....(1999). *Oryantalizm*. Selahattin Ayaz (Çev.). İstanbul: Pınar.
- SAİD Halim Paşa (1993). *Buhranlarımız*. İstanbul: İz.
- SCHNEER, Jonathan (2012). *Balfour Deklarasyonu*. Ali C. Akkoyunlu (Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- SMITH, Adam (1955). *Milletlerin Zenginliği*, C. IV. Haldun Derin (Çev.). Ankara: Maarif Matbaası.
- SOLZHENITSYN, Aleksandr (2003). Yirmi Birinci Yüzyıl Şafağından Önceki Gecenin Düşünceleri. Nathan Gardels (Ed.), *Yüzyılın Sonu*. Belkıs Dışbudak (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- THALER, David (2004). The Middle East: The Cradle of the Muslim World. *The Muslim World after 9/11* içinde (69-146). Santa Monica/CA: Rand.
http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2004/RAND_MG246.pdf
- ÖZKAN, Gülseren H. (2003). Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh: Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh Hareketi. *Nüsha*, Sayı 8, 147-156.

ÜLKEN, H. Ziya (2001). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

ÜNÜVAR, Kerem (2002). Ziya Gökalp. Tanıl Bora vd. (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce –Milliyetçilik-*, Cilt 6. İstanbul: İletişim.

VOLL, J. Obert (1991). İslam –Süreklilik ve Değişim I-. C. Aydın vd. (Çev.). İstanbul: Yöneliş.

..... (1995). İslam –Süreklilik ve Değişim II-. çev. C. Aydın vd. (Çev.). İstanbul: Yöneliş.

WALLERSTEIN, Immanuel (1984). *The Politic of the World-Economy: the States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

..... (1997). Bugün Gözümüzün Önünde Bir Sistem Çökmekte. Aslı Daldal (Çev.). *Birikim*, 104, 36-38.

YAHYA, Muhammed (1991). Arap Milliyetçiliği Fikrinin Bir Kritiği. M. Gıyaseddin (Ed.), *İslâm Dünyası ve Milliyetçilik içinde* (49-84), Taha Cevdet (Çev.). İstanbul: Pınar.

YILDIRIM, Ramazan (2013). *Cemaatten Partiye Dönüşen Seleflilik*. Seta Analiz, Sayı 73. Ankara: Semih Ofset.

İNTERNET:

HAMA Md.: https://en.wikipedia.org/wiki/1982_Hama_massacre

HALEPÇE Md.:

https://tr.wikipedia.org/wiki/Halepçe'ye_zehirli_gaz_saldırısı

KONUŞMA Md.: <http://www.historyplace.com/speeches/gw-bush-9-11.htm>

SABRA ve ŞATİLLA Md.:

https://en.wikipedia.org/wiki/Sabra_and_Shatila_massacre